

Beata Krzesińska-Żach

Pedagogika rodziny

PRZEWODNIK DO ĆWICZEŃ

Wydawnictwo Uniwersyteckie
Trans Humana

Beata Krześcińska-Żach

Pedagogika rodziny

Beata Krzesińska-Żach

Pedagogika rodziny

PRZEWODNIK DO ĆWICZEŃ

TRANS HUMANA
Białystok 2007

Recenzent: prof. dr hab. Henryk Cudak

Projekt okładki: Mieczysław Rabczko

Redakcja: Elżbieta Kozłowska-Świątkowska

Korekta: Zespół

© Copyright by Trans Humana Wydawnictwo Uniwersyteckie
red. nacz. E. Kozłowska-Świątkowska
15-328 Białystok, ul. Świerkowa 20
Tel./fax 085 745 72 86 zamówienia: tel. 085 745 74 23
<http://pip.uwb.edu.pl/transhumana>; e-mail: transhum@uwb.edu.pl

Wydanie I

Wydanie publikacji zostało sfinansowane przez:

Wydział Pedagogiki i Psychologii Uniwersytetu w Białymstoku

Wszystkie prawa zastrzeżone

All rights reserved

Białystok 2007

ISBN 978-83-89190-89-5

Druk i oprawa: MZGraf s.c.

Spis treści

Wstęp	7
1. Przedmiot pedagogiki rodziny i problematyka zainteresowań. Wyjaśnienie podstawowych kategorii pojęć	9
1.1. Małżeństwo i rodzina	11
1.2. Relacje rodzinne	15
1.3. Więź rodzinna	17
1.4. Atmosfera wychowawcza	19
1.5. Wychowanie rodzinne	20
2. Małżeństwo i rodzina w aspekcie historycznym i współczesnych przemian jej funkcji	25
2.1. Rodzina i jej funkcje	25
2.2. Kierunki przemian życia małżeńsko-rodzinnego	27
2.3. Transmisja kulturowa w rodzinie	30
3. Ojciec i jego rola we współczesnej rodzinie	35
3.1. Ojciec – ojcostwo jako kategoria pojęć	35
3.2. Udział ojca w opiece nad dzieckiem	37
3.3. Rola ojca w procesie wychowania rodzinnego	38
3.4. Modele ojcostwa we współczesnych rodzinach	41
4. Rodziny dysfunkcyjne – zagrożenia struktury i funkcjonowania współczesnych rodzin	47
4.1. Rodziny funkcjonalne i dysfunkcjonalne	47
4.2. Rodzina z problemem bezrobocia jako rodzina dysfunkcyjna	49
4.3. Zagrożenia rozwoju dziecka w rodzinie z problemem ubóstwa	52

5. Osamotnione dzieciństwo w rodzinach dysfunkcyjnych.	
Wyjaśnienie podstawowych kategorii pojęć	58
5.1. Samotność i osamotnienie jako kategoria pojęć	58
5.2. Samotność i osamotnienie w przeżyciach dziecka w młodszym wieku szkolnym	61
5.3. Osamotnione dzieciństwo w rodzinie dysfunkcyjnej	63
6. Pomoc rodzinie – kierunki i formy pomocy współczesnej rodzinie dysfunkcyjnej	70
6.1. Kierunki pomocy rodzinie	70
6.2. Formy pomocy	72
6.3. Ochrona praw dziecka – wybrane aspekty	75
7. Dom rodzinny jako obszar zainteresowań współczesnej pedagogiki rodziny	83
7.1. Pojęcie domu rodzinnego i dzieciństwa	83
7.2. Dom rodzinny w życiu dziecka – przegląd badań	88
7.3. Model rodzinnego domu	91
8. Wybrane zagadnienia z metodologii pedagogiki rodziny	97
8.1. Techniki projekcyjne i analiza wytworów działalności dziecka w postrzeganiu domu rodzinnego przez dzieci	98
8.2. Dom i rodzina w rysunkach dzieci	98
Bibliografia	102

Wstęp

W ostatnich latach życie rodzinne przechodzi określone zmiany: zmienia się model życia rodzinnego, wzrasta liczba kobiet pracujących, zmienia się poziom zaangażowania rodziców w proces wychowania, maleje autorytet starszych osób w rodzinie, zmienia się spojrzenie na rolę ojca w wychowaniu. Wzrasta liczba rodziców samotnie wychowujących dzieci. Wielu rodziców doświadcza konfliktu związanego z pełnieniem określonych ról w rodzinie. Uzasadniona wydaje się więc potrzeba spojrzenia na współczesną rodzinę z szerszej perspektywy, uwzględniającej różnorodne uwarunkowania jakości życia małżeńskiego i rodzinnego.

Przewodnik został przygotowany z myślą o studentach pedagogiki. Kierując się bowiem przesłankami natury teoretycznej, empirycznej i praktycznej należy zapewnić absolwentowi kierunku pedagogika wiedzę na temat współczesnej rodziny w Polsce, zmian jakie zachodzą w jej strukturze i funkcjonowaniu.

Ponadto wzrost liczby rodzin dysfunkcyjnych, biednych, bezrobotnych, niepełnych, patologicznych, rozłączonych stawia konieczność poznania przyczyn, rozmiaru ich dysfunkcyjności oraz sytuacji dziecka i obrazu jego dzieciństwa.

Również zmiany wynikające z reformy systemu opieki nad dzieckiem, akcentujące wartość rodziny w życiu dziecka, konieczność „powrotu” do rodziny, konieczność reintegracji rodzin dysfunkcyjnych – wymagają od studenta poznania wiedzy teoretycznej i praktycznych rozwiązań tych zagadnień (aby rodzinę poznawać i zarazem zmieniać).

Poszczególne rozdziały zostały tak napisane, ażeby ukazać różne możliwości realizowania określonych zjawisk życia rodzinnego, w którym zachodzą niepowtarzalne interakcje. Propozycje metodolo-

giczne mają uświadomić czytelnikowi, że klimat życia rodzinnego, który może być badany między innymi poprzez techniki projekcyjne i analizę wytworów działalności dziecka – wywiera zasadniczy wpływ na kształtowanie się podmiotowości dzieci i młodzieży.

1

Przedmiot pedagogiki rodziny i problematyka zainteresowań. Wyjaśnienie podstawowych kategorii pojęć

Przedstawiciele nauk społecznych wskazują na rodzinę, jako podstawowe i wartościowe środowisko życia człowieka. Wykreowany został polimorficzny kontekst ujmowania rodziny jako kategorii społecznej, a w ostatnich latach zarysowała się tendencja ku orientacji humanistycznej w podejmowaniu problematyki familioznawczej. Jest ona też obecna coraz częściej na gruncie pedagogicznym¹.

W naukach pedagogicznych mamy do czynienia z zaznaczającym się obszarem refleksji i badań nad rodziną. Wiąże się on z różnymi dyscyplinami pedagogiki, a zwłaszcza z pedagogiką społeczną, teorią wychowania i dydaktyką². W pedagogice społecznej rodzina jest rozpatrywana najczęściej jako:

- jeden z fundamentalnych kręgów środowiskowych, charakteryzujący się swoistą problematyką społeczno-wychowawczą³;
- pozaszkolne środowisko wychowawcze⁴;

¹ A. W. Janke, *O należne rodzinie miejsce w refleksji pedagogicznej i pedagogiach edukacyjnych*, (w:) „Studia pedagogiczne”, Zeszyt 32, *Rodzina i wychowanie w rodzinie*, J. Jundziłł (red.), Bydgoszcz 1996.

² A. W. Janke, *Wychowanie rodzinne przedmiotem pedagogicznej refleksji*, (w:) S. Kawula, J. Brągiel, A. W. Janke, *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*, Toruń 1998, s. 84.

³ A. Kamiński, *Funkcje pedagogiki społecznej*, Warszawa 1974.

⁴ R. Wroczyński, *Pedagogika społeczna*, Warszawa 1985.

- grupa i instytucja społeczna oraz składnik systemu wychowawczego⁵;
- instytucja wychowania równoległego⁶.

Pedagodzy społeczni podejmują także problematykę relacji rodziny i środowiska lokalnego (zwłaszcza rodziny i szkoły). Obecne są również kwestie opieki nad dzieckiem w rodzinie, rozważane współcześnie w obrębie pedagogiki opiekuńczej.

Stopień rozwoju problematyki wychowania rodzinnego skłonił pedagogów do uznania, że obok tzw. „ogólnej” teorii wychowania (w której zwracano uwagę na rodzinę określaną m.in. jako jeden z podstawowych czynników socjalizacji i wychowania⁷), czy jedno z podstawowych środowisk wychowawczych spełniających szczególną rolę w kształtowaniu postaw dzieci i młodzieży⁸ – zaistniała teoria wychowania rodzinnego⁹. W dydaktyce rodzina jawi się jako teren kształcenia poza szkołą, jedna ze społeczno-ekonomicznych przyczyn niepowodzeń w nauce szkolnej, ważny środek walki z niepowodzeniami szkolnymi¹⁰.

Poza wyszczególnionymi dyscyplinami również inne nauki pedagogiczne podejmują, w większym bądź szerszym zakresie problematykę rodzinną – np. pedagogika pozaszkolna i pedagogika wczesnoszkolna odnoszące się do rodziny i wychowania rodzinnego. Zagadnienia wychowania rodzinnego w różnych zakresach i w odniesieniu do poszczególnych okresów rozwoju człowieka stanowią z kolei przedmiot założeń i dyrektyw formułowanych przez szczegółowe metodyki wychowania i opieki¹¹.

Nowym zjawiskiem jest zarysowanie się w płaszczyźnie historii wychowania wyspecjalizowanego działu dotyczącego wychowania rodzinnego. Dlatego prace historyków wychowania ukazujące wychowanie rodzinne w odległych i bliższych nam epokach historycznych

⁵ S. Kawula, *Diagnozowanie potrzeb opiekuńczo-wychowawczych środowiska rodzinnego*, Toruń 1978; idem, *Studia z pedagogiki społecznej*, Olsztyn 1996.

⁶ E. Trempała, *Pedagogiczna działalność wychowawców nieprofesjonalnych w środowisku lokalnym*, Bydgoszcz 1988.

⁷ H. Muszyński, *Zarys teorii wychowania*, Warszawa 1977.

⁸ M. Łobocki, *ABC wychowania*, Warszawa 1992.

⁹ A. M. Tchorzewski, *Funkcje edukacyjne rodziny*, Bydgoszcz 1990.

¹⁰ Cz. Kupisiewicz, *Podstawy dydaktyki ogólnej*, Warszawa 1988.

¹¹ A. W. Janke, *Wychowanie rodzinne...*, op. cit. s. 85.

winy być właściwie spożytkowane w rozwijaniu współczesnej pedagogicznej refleksji i badań nad rodziną¹².

W takim kontekście widzieć należy pedagogikę rodziny jako szczegółową naukę pedagogiczną. Jest ona subdyscypliną pedagogiczną związaną z pedagogiką społeczną, teorią wychowania, pedagogiką opiekuńczą i wieloma innymi dyscyplinami szczegółowymi. Swoją odrębność wyznacza poprzez koncentrację na **wychowaniu rodzinnym**, jako przedmiocie refleksji nad rodziną i jej badań. Rodzinie towarzyszą bowiem refleksje badawcze różnej natury, choćby prawne, ekonomiczne, biologiczne, kulturowe, filozoficzne, psychologiczne, socjologiczne i pedagogiczne.

Uzasadnione wydaje się wyodrębnienie w kręgu nauk pedagogicznych także „pedagogiki rodziny”. Zasadniczą podstawą wyróżnienia jest kryterium instytucjonalne. Istoty zaś pedagogiki rodziny można upatrywać w analizie zjawisk i procesów różnej natury, zachodzących w rodzinie, których skutki mają lub potencjalnie mogą mieć aspekt wychowawczy.

Pedagogika rodziny pozwala zrozumieć zachodzące w rodzinie wydarzenia (zjawiska i procesy różnej natury), tak aby chcieć i umieć na nie wpływać według przyjętego przez siebie wzorca.

1.1. Małżeństwo i rodzina

Małżeństwo jest instytucją społeczną i związkiem łączącym ludzi. Jako element kultury ogólnoludzkiej wyznacza ono sposoby i formy zachowania członków w różnych zbiorowościach społeczno-kulturowych, określa treści i strukturę więzi partnerów życiowych i wyraża ich wolę partycypacji w ciągłości rozwoju biologicznego, społecznego, kulturowego i duchowego ludzkości. Przypisuje się małżeństwu rolę pomostu pomiędzy rodziną pochodzenia a rodziną własną (prokreacji)

¹² *Rodzina a wychowanie. Ciągłość i zmienność na przestrzeni wieków*, J. Jundziłł (red.), Bydgoszcz 1995; *Rodzina jako środowisko wychowawcze w czasach nowożytnych*, K. Jakubiak (red.), Bydgoszcz 1995; M. Wójcik, *Wychowane w rodzinie z perspektywy celów i zadań pedagogiki społecznej (uwarunkowania historyczne i aktualizacja problemu, (w:) Problemy i tendencje rozwojowe we współczesnej pedagogice społecznej w Polsce*, A. Radziejewicz-Winnicki (red.), Katowice 1995.

oraz traktuje się je jako fazę początkową (wstępną) cyklu życia nowej rodziny¹³.

Spółeczny charakter małżeństwa zaznacza się w każdym społeczeństwie bez względu na typ jego kultury. Zawsze oznacza ono fakt powstawania określonych stosunków społecznych nie tylko pomiędzy partnerami, którzy tworzą związek małżeński, ale też między nimi i ich związkiem a szerszymi grupami społecznymi. Społeczny charakter małżeństwa wyraża się też w fakcie dziedziczenia nazwiska czy majątku wewnątrz powstałej grupy małżeńsko-rodzinnej¹⁴.

Wymóg społecznej akceptacji dla małżeństwa wskazuje, że związek ten może przybierać formy:

- sankcjonowane prawem stanowionym;
- oparte na prawie zwyczajnym;
- respektujące oba rodzaje legalizacji.

Formy te funkcjonują w różnych społeczeństwach, grupach narodowościowych i etnicznych.

W świecie występują różne typy małżeństw. I tak na przykład:

1. Według kryterium prokreacyjności wyróżnia się małżeństwa:
 - a) prokreacyjne (heteroseksualne), które mogą być monogamiczne – jeden mężczyzna i jedna kobieta – oraz poligamiczne, charakteryzujące się poliandrią (wielomęstwem) lub poligynią (wielożeństwem); szczególny typ tworzą małżeństwa grupowe – przynajmniej dwóch mężczyzn i dwie kobiety;
 - b) małżeństwa homoseksualne tworzone przez osobników tej samej płci;
2. Według kryterium nakazów i zakazów obyczajowych wyróżnia się małżeństwa:
 - a) egzogamiczne – zakaz łączenia się w grupie społecznej, krewniaczej, religijnej;
 - b) endogamiczne – nakaz wyboru partnera z tej samej grupy;
 - c) mieszane – nierespektujące powyższych nakazów i zakazów obyczajowych;
3. Według kryterium lokalizacji gospodarstwa domowego wyróżnia się małżeństwa:
 - a) matrylokalne – para żyje z rodziną żony;

¹³ *Elementarne pojęcia pedagogiki społecznej i pracy socjalnej*, D. Lalak, T. Pilch (red.), Warszawa 1999, s. 127.

¹⁴ F. Adamski, *Socjologia małżeństwa i rodziny*, Warszawa 1984, s. 17.

- b) patrylokalne – para żyje z rodziną męża;
 - c) neolokalne – para prowadzi samodzielne gospodarstwo domowe;
4. Według kryterium sposobu doboru partnerów można wyróżnić małżeństwa:
- a) dobierające się w sposób naturalny, bez ingerencji zewnętrznej;
 - b) kojarzone – udział rodziców, innych krewnych i znajomych¹⁵.

W naszym kraju spotyka się głównie małżeństwa monogamiczne. Jest to instytucja (związek) tworzona przez mężczyznę i kobietę dla zrealizowania celów osobistych i społecznych, legalizowana przez obowiązujące prawo i respektująca tradycję religijną i narodową. Związek ten daje początek nowej rodzinie, co wiąże się z założeniem przyjscia na świat dzieci, które zostaną otoczone opieką, wychowane i które otrzymają wsparcie do momentu usamodzielnienia.

Instytucja małżeństwa ulega ewolucji w ciągu dziejów, ale pewne jej cechy są niezienne, gdyż wynikają z biologicznych cech organizmu mężczyzny i kobiety. **Małżeństwo** stanowi przedmiot refleksji i badań wielu dyscyplin – między innymi **socjologii** – upatrującej w małżeństwie instytucję, grupę, związek społeczny (np. J. Szczepański, Z. Tyszka); **psychologii** – akcentującej związki interpersonalne partnerów (np. M. Ziemska, J. Rostowski); **teologii** – ujmującej małżeństwo w kategorii sakramentu – łaski (np. ks. A. L. Szafrąński). W wyróżnionych dyscyplinach problematyka małżeństwa stanowi wyodrębniony obszar refleksji i badań (np. socjologia małżeństwa, psychologia małżeństwa, teologia małżeństwa)¹⁶.

Badania pedagogiczne dotyczące małżeństwa wiążą się między innymi z zagadnieniami:

- a) przygotowania do życia w rodzinie (np. H. Izdebska)¹⁷,
- b) związków konfliktów małżeńskich z wychowaniem (np. A. Olubiński)¹⁸.

Zainteresowania pedagogów mają szerszy zakres, co powoduje iż nauki pedagogiczne wnoszą tym samym znaczny wkład w rozwój refleksji i badań nad problematyką małżeństwa.

¹⁵ *Elementarne pojęcia pedagogiki...*, D. Lalak, T. Pilch (red.), op. cit., s. 128.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ H. Izdebska, *Przygotowanie do życia w rodzinie*, Warszawa 1972.

¹⁸ A. Olubiński, *Konflikty małżeńskie a warunki i efekty wychowawcze w rodzinie*, Toruń 1987.

Rodzina określana jest w literaturze przedmiotu jako podstawowa grupa społeczna, instytucja wychowawcza, środowisko wychowawcze, środowisko kulturowe i jako wspólnota.

Rozpatrywanie rodziny jako **grupy** stwarza jakościowo nowe możliwości interpretowania rodziny i analizowania jej działalności. Opcja grupy w aspekcie psychologicznym zakłada zainteresowanie takimi kwestiami jak: interakcje osób w grupie, wspólnota celów i norm, rozwinięta struktura grupowa i poczucie odrębności grupowej. Socjologowie zwracają uwagę ponadto na istnienie systemów wartości, trwałych stanów świadomościowych i specyficznej kultury¹⁹.

Instytucjonalny charakter rodziny – zdaniem L. Dyczewskiego przejawia się w tym, że jest ona oparta na instytucji małżeństwa, jest jednostką prawną, gospodarczą i społeczną. Jako instytucja wychowawcza rozwija działalność opiekuńczo-wychowawczą, wprowadzającą swoich członków (głównie dzieci i młodzież) do życia społecznego, kulturalnego i zawodowego – we współpracy z innymi instytucjami²⁰. Z instytucjonalnym charakterem rodziny wiążą się przede wszystkim funkcje, jakie ona spełnia w stosunku do społeczeństwa i swoich członków.

Rodzina jest przede wszystkim środowiskiem wychowawczym, które tworzą zarówno oddziaływania zamierzone, jak też samorzutne, o charakterze pozytywnym, prowadzące do rozwoju dziecka. Dziecko uczestniczące w naturalnych sytuacjach życia rodzinnego, w bezpośrednich interakcjach między członkami rodziny przyswaja elementarną wiedzę o świecie, wartościach, normach moralno-społecznych, kulturze domu rodzinnego, poznaje sposoby zaspokajania wielu potrzeb, rozwijania własnych zainteresowań²¹.

W rodzinie odbywa się proces dwustronnego komunikowania się rodziców z dzieckiem, zachodzą określone relacje między nimi. Uwzględniając aspekt podmiotowości procesu wychowania a wychowanie jako pomoc w rozwoju człowieka – środowisko wychowawcze rodziny tworzy przede wszystkim kultura stosunków międzyludzkich

¹⁹ S. Kawula, J. Brągiel, A. W. Janke, *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*, Toruń 1998, s. 26.

²⁰ L. Dyczewski, *Rodzina – społeczeństwo – państwo*, (w:) *Rodzina w okresie transformacji systemowej*, A. Kurzynowski (red.), Warszawa 1995.

²¹ *Dziecko potrzebujące pomocy. Możliwości, kierunki, formy wsparcia w środowisku lokalnym*, J. Izdebska (red.), Suwałki – Warszawa, 2003, s. 7.

w rodzinie, interakcje między członkami rodziny, potrzeba i umiejętność wzajemnego komunikowania swoich przeżyć, myśli oraz świat symboli kulturowych, które członkowie rodziny poznają, odkrywają i które są podstawą porozumiewania się między nimi²².

Rodzina jako środowisko kulturowe – wywiera wpływ na dziecko poprzez określone dobra – wartości materialne i niematerialne udostępniane i przekazywane mu przez rodziców i innych członków rodziny. Rodzina wprowadza młode pokolenie w kulturę narodową, lokalną, rodzinną przekazując zwyczaje, tradycje, wzory zachowań, określony system wartości²³.

Rodzina jest **wspólnotą** najbliższych sobie emocjonalnie ludzi. Jest dla dziecka początkiem i źródłem autentycznych kontaktów, relacji i pierwszych więzi emocjonalnych łączących je z rodzicami, rodzeństwem. Jest to wspólnota rodzinna, a więc wspólnota miłości, wychowania, opiekuńcza, kulturowa, majątkowa, wspólnota zamieszkania, nazwiska. Każda wspólnota ma swój intymny wewnętrzny świat, niepowtarzalny, różniący się od innych wspólnot, posiada swoistą strukturę i specyficzne funkcjonowanie²⁴.

1.2. Relacje rodzinne

Relacje rodzinne – dotyczą różnorodnych sytuacji życiowych, w których zachodzą wzajemne stosunki pomiędzy członkami w najbliższym środowisku życia – rodzinie. Określone relacje mogą mieć charakter jednokierunkowy lub dwukierunkowy – przybierając postać interakcji. Istotą interakcji jest równoczesne, wzajemne oddziaływanie, równoczesna psychiczna i behawioralna aktywność poszczególnych osób.

Model – wzorzec pedagogicznych relacji ukazuje między innymi S. Kawula²⁵.

Cechy (elementy) tego modelu wskazują kierunek relacji:

²² A. Przecławka, *Relacje między ludźmi jako przedmiot badań pedagogicznych*, Warszawa 1993.

²³ K. Ferenz, *Wprowadzenie dzieci w kulturę*, Wrocław 1993.

²⁴ A. Janke, *Wychowanie rodzinne – kluczowe pojęcie pedagogicznych rozważań nad rodziną*, (w:) *Wychowanie w kontekście teoretycznym*, A. Tehorzewski (red.), Bydgoszcz 1993.

²⁵ S. Kawula, *Człowiek w relacjach socjopedagogicznych*, Toruń 1999, s. 31.

- 1) odejście od rywalizacji ku kooperacji;
- 2) od konfliktowości do syntonii;
- 3) od uprzedzeń emocjonalnych do skupienia się na zadaniach;
- 4) od instrumentalizmu ku partnerstwu wszelkich podmiotów edukacyjnych.

Model ten stanowić może bazę do budowania relacji w rodzinie, z rodziną oraz relacji pozarodzinnych, ukierunkowując tym samym proces wychowania rozumianego jako wspomaganie w rozwoju, jako pomoc w budowaniu osobowości dzięki komunikacji międzyludzkiej, relacjom zachodzącym pomiędzy rodzicami a dzieckiem.

Relacje między dzieckiem a rodzicami mogą mieć charakter relacji jednostronnych lub wzajemnych interakcji, które prowadzą do pozytywnych, korzystnych zmian w dziecku, w rodzinie, w grupie rówieśniczej, do wzbogacenia treści i charakteru samych relacji.

W każdej rodzinie zachodzą niepowtarzalne interakcje. Dobrze funkcjonujący związek małżeński dostarcza jego uczestnikom dwóch podstawowych form wsparcia – emocjonalnego i instrumentalnego – w pełnieniu roli rodzica. Emocjonalne wsparcie jest komunikatem dla małżonka – rodzica, że jest kochany, szanowany i ceniony, a to z kolei wpływa na stopień zaangażowania i cierpliwość, którą rodzic wnosi do relacji z dzieckiem.

Z kolei R. Praszkie²⁶ analizuje relacje międzyludzkie w rodzinie w kontekście występujących tam stylów wychowawczych. Wyróżnia styl swobodny, treningowy, terytorialny. Jego zdaniem w rodzinie, w której wychowanie charakteryzuje **styl swobodny** – dziecko traktowane jest jako podmiot, w dużym stopniu decyduje o sobie, uczy się samodzielności. Relacje rodzice – dziecko oparte są na dużej tolerancji, na dawaniu oparcia, na poczuciu bezpieczeństwa, empatii. **Styl treningowy** w wychowaniu stwarza możliwość kształtowania pożądanych zachowań u dzieci, cech charakteru, określonych postaw. Rodzic występuje w pozycji autorytetu kształtując określone nowe zachowania, umiejętności, wdrażając dziecko do samodzielności. **Styl terytorialny** w wychowaniu bazuje na potrzebach i emocjach dziecka. Charakteryzuje go partnerski układ relacji międzyludzkich, poszanowanie autonomii osób, otwar-

²⁶ R. Praszkie, cyt. za: J. Izdebska, *Dziecko w rodzinie i w środowisku rówieśniczym, Wybrane zagadnienia i źródła z pedagogiki społecznej*, Białystok 2003, s. 68-69.

tość na drugą osobę, wzajemna komunikacja. Prawidłowe relacje w rodzinie mają miejsce wtedy, gdy wymienione style wychowania istnieją w harmonii względem siebie. Natomiast zaburzenia w relacjach w rodzinie występują wtedy, gdy jeden ze stylów przybiera formę dominującą.

1.3. Więź rodzinna

Więź rodzinna jest szczególnym rodzajem więzi społecznej. O więzi społecznej mówimy wtedy, gdy ludzi łączą stosunki społeczne określonego typu, tj. kiedy kontakty między nimi przebiegają zgodnie z określonym ramowo wzorem postępowania oraz posiadają dla tych ludzi określoną wartość. Stosunki pomiędzy poszczególnymi członkami rodziny prowadzą z reguły do trwałej i raczej niespotykanej w innych grupach więzi społecznej, zespalającej tę grupę w zwartą całość²⁷.

Istotnym elementem określającym charakter danej grupy społecznej jest **rodzaj więzi** społecznych pomiędzy członkami tej grupy (więź osobista, więź rzeczowe).

W rodzinie działa cały kompleks sił przyciągających jej członków do siebie i wiążących ich nawzajem. Siły te tworzą **więź rodzinną**²⁸. Rodzina jest grupą o przewadze więzi osobistych, odznacza się trwałością więzi większą, niż jedno pokolenie (więź rodzinna jest więzią uczuciową kształtowaną przez tradycję).

Więź rodzinna stanowi wypadkową wewnętrznych i zewnętrznych sił istniejących w grupie i działających na jej członków. Siły te wynikają ze związku małżeńskiego, ze świadomości związków genetycznych, przeżyć emocjonalnych, stosunków zależności, współistnienia, postaw wobec uwarunkowań społecznych, kulturowych i gospodarczych, w których żyje dana rodzina; z czynników prawnych, religijnych i obyczajowych²⁹.

System rodzinny jest odpowiedzialny za jakość i poziom więzi emocjonalnej pomiędzy członkami, co wiąże się ze wzajemnym ujawnianiem życzliwości, zaufania, troski, wsparcia. W rodzinie występują różne typy

²⁷ S. Kawula, J. Brągiel, A. W. Janke, *Pedagogika rodziny...*, op. cit. s. 48.

²⁸ L. Dyczewski, *Więź pokoleń w rodzinie*, Warszawa 1976, s. 30.

²⁹ Ibidem.

więzi rodzinnej, ważne dla wzajemnych kontaktów międzyosobowych: więź funkcjonalna (formalna), rzeczowa, obiektywna, podmiotowa³⁰. Zgodnie z kryterium klasyfikacji funkcji rodziny wyróżnia się: więź ekonomiczną, opiekuńczą, kulturalną, towarzyską, emocjonalno-ekspresyjną³¹. Leon Dyczewski³² wskazuje na trzy rodzaje więzi, łączącej członków rodziny:

1. **Więź strukturalno-przedmiotową**, którą tworzą stosunki i kontakty między członkami rodziny, między pokoleniami. Treścią tych kontaktów są sprawy dotyczące wychowania dzieci, prowadzenia domu, udzielanie sobie wzajemnej pomocy.
2. **Więź osobową** – wyrażającą stosunki między osobami w rodzinie i pokoleniami. Treścią ich są uczucia, myśli, pragnienia, aspiracje, postawy.
3. **Więź kulturową** – którą tworzą postawy członków rodziny wobec określonych wartości, norm, tradycji, wzorów zachowań, wytworów kultury.

Więź rodzinna, tak jak i lokalna więź społeczna jest oparta na dwóch odrębnych podstawach tj. **podstawie subiektywnej i obiektywnej**. Podstawę subiektywną stanowi świadomość łączności z innymi osobami w rodzinie i społeczności lokalnej oraz poczucie przynależności do nich jako odrębnej grupy społecznej. **Podstawa obiektywna** więzi oparta jest na czynnikach prawnych, obyczajowych, religijnych, kulturowych itp. przez co działają one na rzecz trwałości rodziny lub społeczności lokalnej³³.

Więzi rodzinne (sąsiedzkie i lokalne) podobnie jak inne zjawiska społeczne należy ujmować dynamicznie i historycznie. Więź rodzinna ulega ciągłym przeobrażeniom. Z kolei przeobrażenia, jakie zachodzą we współczesnej rodzinie powodują również przemiany w obrębie więzi rodzinnej. Przeobrażenia więzi we współczesnej rodzinie spowodowane są przez zmiany, jakie zaszły w strukturze i funkcjach rodziny, głównie pod wpływem procesów urbanizacji i industrializacji. W nowych warunkach społeczno-ekonomicznych i kulturowych maleje rola rodziny tradycyjnej, wielopokoleniowej z patriarchalnym układem stosunków i do-

³⁰ J. Turowski, *Przemiany współczesnej rodziny*, „Zeszyty Naukowe KUL”, 1995 nr 4.

³¹ Z. Tyszką, *Socjologia rodziny*, Warszawa 1974.

³² L. Dyczewski, *Rodzina...*, op. cit. s. 24-26.

³³ *Elementarne pojęcia pedagogiki...*, D. Lalak, T. Pilch (red.), op. cit., s. 331.

minacji rzeczowych elementów więzi. Zwraca się uwagę na wzrost i znaczenie w rodzinie więzi osobowych, opartych na szacunku, życzliwości, tolerancji, miłości, przyjaźni³⁴.

1.4. Atmosfera wychowawcza

Atmosfera wychowawcza – to określenie specyficznych warunków koniecznych dla prawidłowego przebiegu procesu wychowawczego. Ogół warunków materialnych, niematerialnych, ich wzajemne powiązania, stosunki, relacje zachodzące w rodzinie tworzą atmosferę domu rodzinnego. Atmosfera rodzinna wyrasta z naturalnej więzi miłości, która łączy rodziców ze sobą oraz z dziećmi, czy też rodzeństwo pomiędzy sobą. Z tego naturalnego podłoża emocjonalnego, mającego charakter dodatni, rodzi się poczucie odpowiedzialności wśród członków rodziny za jej całość oraz za dobro każdego z nich z osobna³⁵.

Każda rodzina tworzy swoistą **atmosferę**, niepowtarzalną w innych rodzinach, w innych środowiskach, organizuje warunki dla rozwoju osobowości, uzyskania dojrzałości emocjonalnej i równowagi psychicznej³⁶. „Emocjonalna funkcja kształtuje w rodzinie jej swoistą atmosferę, na którą składają się następujące elementy: układ wzajemnych stosunków, charakter więzi rodzinnej, wzajemne traktowanie siebie przez członków rodziny, ustosunkowanie się rodziców do siebie nawzajem i do dzieci³⁷.”

Atmosferę wychowawczą charakteryzuje wzajemna życzliwość, miłość rodzicielska do dzieci, współpraca, współdziałanie członków rodziny, kultywowanie tradycji. Rodzice pozytywnie oddziałują na psychikę dziecka (kształtując uczucia wyższe) oraz umacniają więzi emocjonalne łączące dziecko z rodziną (atmosfera życia rodzinnego warunkuje prawidłowe relacje w rodzinie).

Ogólnie można wyodrębnić:

³⁴ J. Brągiel, *Więzi społeczne w rodzinie*, (w:) *Pedagogika rodziny...*, op. cit.

³⁵ J. Wilk, *Pedagogika rodziny*, Lublin 2002, s. 52-54.

³⁶ J. Izdebska, *Dziecko w rodzinie u progu XXI wieku. Niepokoje i nadzieje*, Białystok 2000, s. 174.

³⁷ M. B. Pecyna SJE, *Rodzinne uwarunkowania zachowania dziecka w świetle psychologii klinicznej*, Warszawa 1998, s. 67.

- a) atmosferę korzystną dla rozwoju i kształtowania osobowości dziecka, taką, w której członków rodziny łączą pozytywne więzi emocjonalne, (wychowawczą);
- b) atmosferę niekorzystną, wpływającą ujemnie na postępy w rozwoju psychicznym dziecka i prowadzącą do zaburzeń w jego zachowaniu lub głębszych defektów osobowości³⁸.

Między tymi biegunami istnieje wiele stopni pośrednich z tendencją do przewagi w stronę pozytywnego lub negatywnego klimatu stosunków rodzinnych, przy czym nagłe zmiany atmosfery w środowisku rodzinnym są czynnikiem silniej zaburzającym, niż atmosfera niekorzystna, choć względnie stała.

Na podstawie badań i analiz ustala się pewne typy rodzin ze względu na panującą w nich atmosferę i jej wychowawcze skutki³⁹:

- a) w **rodzinie o atmosferze demokratycznej** istnieją najbardziej pożądane warunki dla prawidłowego wychowania. Panuje tam wzajemna życzliwość i zaufanie. Rodzice liczą się z potrzebami dziecka, stwarzają mu warunki do przejawiania przez niego inicjatywy, posługują się częściej nagrodami niż karami, pobudzają ambicję i samokontrolę dzieci;
- b) w **rodzinie o atmosferze autokratycznej** – relacje pomiędzy rodzicami a dziećmi oparte są na strachu. Rodzice nie liczą się z potrzebami dzieci – odgórnie ustalają normy, zakazy i nakazy. Rodzice stosują ścisłą kontrolę i wymagają bezwzględного posłuszeństwa. Za przekroczenia spotykają dziecko represje;
- c) niesprzyjające warunki wychowawcze istnieją w **rodzinie o atmosferze bezładnej**. Relacjami w takiej rodzinie rządzi przypadek, chaos, zamęt niezdecydowanie i niekonsekwencja (dotyczy to głównie relacji rodziców z dzieckiem). W rodzinie takiej nie istnieją w zasadzie żadne normy, nie przywiązuje się do nich wagi. Ewentualne represje za przekroczenia zależą wyłącznie od kaprysu rodziców.

1.5. Wychowanie rodzinne

Wychowanie rodzinne (wychowanie w rodzinie, wychowanie w domu rodzinnym) – stanowiące przedmiot refleksji i badań pedagogiki rodziny obejmuje zakresy treściowe wymienionych pojęć. **Wycho-**

³⁸ M. Ziemska, *Postawy rodzicielskie*, Warszawa 1969, s. 34.

³⁹ J. Wilk, *Pedagogika rodziny*, op. cit., s. 54-55.

wanie rodzinne uwzględnia bowiem różnorodne wpływy znajdujące ugruntowanie w obrębie samej rodziny (w stosunkach wychowawczych w rodzinie i ich wieloaspektowych uwarunkowaniach), ale także zaznaczających się poza nią, umożliwiających przede wszystkim stymulowanie rozwoju i kształtowanie osobowości członków rodziny (głównie dzieci) oraz przygotowanie do życia społecznego i włączania w jego nurt.

Wychowanie rodzinne spełnia się poprzez silną więź osobową między rodzicami i dziećmi, wyrażającą się między innymi w odpowiedzialności za drugiego człowieka; we wzajemnych spotkaniach, w relacjach przepojonych miłością, troską, mądrością i doświadczeniem starszych. Dziecko w różnych okresach swego życia pozostaje pod wpływem silnych wychowawczych oddziaływań rodziny. Ta wyjątkowość i specyfika oddziaływań wychowawczych w rodzinie sprawia, że rodzina jest dla dziecka pierwszym i podstawowym, najważniejszym miejscem rozwoju, edukacji, zaspokojenia potrzeb ludzkich (miłości, bezpieczeństwa, uznania, samorealizacji) oraz potrzeb fizjologicznych (snu, głodu). Warunki i atmosfera, jaką tworzy rodzina jako wspólnota, wzmacnia proces wychowania rodzinnego, proces rozwoju młodego człowieka⁴⁰.

Humanistyczny **punkt widzenia rodziny** i jej funkcjonowanie wychowawcze zakłada między innymi podmiotowość rodziców, dzieci i innych członków; tworzenie warunków dla możliwej autokreacji oraz doświadczania siebie i świata; osiągnięcie dobra wspólnego, ale zarazem i dobra osobistego; tworzenie wspólnoty i postanowienie wspólnotowego trwania – bazującego na sile więzi rodzinnych; respektowanie dążeń samorealizacyjnych i samorozwojowych; dążenie do współdziałania i obcowania wychowawczego; podtrzymywanie ciągłości trwania (rozwijania się) wspólnoty wychowawczej⁴¹.

Zdaniem A. W. Janke specyfiką **wychowania rodzinnego** jest to, że kojarzy ono w sobie:

- wpływy oparte na refleksji i bezrefleksyjne;
- działania o charakterze oddziaływania i współdziałania;
- naturalność więzi rodzinnej z wtórnością więzi niebazujących na małżeństwie, pokrewieństwie bądź powinowactwie;
- wartość, niepowtarzalność i intymność życia rodzinnego;

⁴⁰ *Dziecko w rodzinie i środowisku rówieśniczym*, J. Izdebska (red.), Białystok 2003, s. 73-74.

⁴¹ A. W. Janke, *Wychowanie rodzinne przedmiotem pedagogicznej refleksji*, (w:) *Pedagogika rodziny...*, op. cit., s. 90-91.

- poczucie wspólnotowej jedni z indywidualnością interesów poszczególnych członków⁴².

Wymienione elementy rzutują na określoną postać wychowania rodzinnego w danych warunkach, dlatego należy postrzegać rodzinę w kontekście jej uwarunkowań (humanistycznych i społecznych). Prowadzi to do wyeksponowania trzech płaszczyzn wychowania rodzinnego (wyznaczających tym samym obszary pedagogiki rodziny):

- 1) wychowania w rodzinie;
- 2) wychowania dla rodziny;
- 3) wychowania przez rodzinę.

Stanisław Kawula uważa, że wychowanie rodzinne jest uwarunkowane różnorodnymi czynnikami. Ujmuje je w trzech grupach:

1. Czynniki ekonomiczno-społeczne,
2. Czynniki strukturalne,
3. Czynniki psychopedagogiczne⁴³.

PROBLEMY DO DYSKUSJI

1. Scharakteryzuj przedmiot i problematykę pedagogiki rodziny.
2. Wyjaśnij pojęcie więzi rodzinnej.
3. Jaki wpływ na wychowanie w rodzinie ma atmosfera wychowawcza?

⁴² Ibidem, s. 92.

⁴³ S. Kawula, *Diagnozowanie potrzeb opiekuńczo-wychowawczych środowiska rodzinnego*, Toruń 1978, s. 43-44.

ZALECANA LITERATURA

1. Adamski F., *Socjologia małżeństwa i rodziny*, Warszawa 1982.
2. Adamski F., *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*, Kraków 2002.
3. Brągiel J., Kawula S., Janke A. W., *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*, Toruń 1998.
4. Gudak H., *Szkice z badań nad rodziną*, Kielce 1995.
5. Dyczewski L., *Więź pokoleń w rodzinie*, Warszawa 1976.
6. Izdebska H., *Przygotowanie do życia w rodzinie*, Warszawa 1972.
7. Jundziłł J. (red.), *Rodzina i wychowanie w rodzinie*, Bydgoszcz 1996.
8. Kawula S., *Człowiek w relacjach socjopedagogicznych*, Toruń 1999.
9. Komorowska J. (red.), *Przemiany rodziny polskiej*, Warszawa 1985.
10. Olubiński A., *Konflikty małżeńskie a warunki i efekty wychowania w rodzinie*, Toruń 1987.
11. Rostowski J., *Zarys psychologii małżeństwa*, Warszawa 1987.
12. Szafrąński A. L. (red.), *Małżeństwo i rodzina w świetle nauki Kościoła i współczesnej teologii*, Lublin 1985.
13. Szczepański J., *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa 1979.
14. Tchorzewski A. (red.), *Wychowanie w kontekście teoretycznym*, Bydgoszcz 1993.
15. Tyszka Z., *Socjologia rodziny*, Warszawa 1976.
16. Wilk J., *Pedagogika rodziny*, Lublin 2002.
17. Ziemska M., *Rodzina a osobowość*, Warszawa 1971.

NOTATKI DLA STUDENTA

Małżeństwo i rodzina w aspekcie historycznym i współczesnych przemian jej funkcji

2.1. Rodzina i jej funkcje

Rodzina jest naturalnym środowiskiem i pierwszą instytucją wychowania oddziaływującą na dzieci i młodzież socjalizującą, stwarzającą warunki sprzyjające rozwojowi lub hamujące go. Wywiera istotny i znaczący wpływ na zachowanie się jednostek, ich stosunek do innych osób, świata wartości do systemu norm i wzorów postępowania. Ma do spełnienia określone funkcje.

Funkcje rodziny to zespół przypisanych jej zadań oraz efekty, które są ich wynikiem. Przegląd tych funkcji można znaleźć w pracach między innymi Z. Tyszki¹, J. Szczepańskiego², S. Kawuli³, J. Rembowskiego⁴, M. Ziemskiej⁵, F. Adamskiego⁶.

Zdaniem J. Szczepańskiego⁷ funkcje rodziny sprowadzają się do trzech podstawowych:

¹ Z. Tyszka, *Rodzina*, (w:) *Encyklopedia pedagogiczna*, W. Pomykało (red.), Warszawa 1993.

² J. Szczepański, *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa 1970.

³ S. Kawula, J. Brągiel, A. W. Janke, *Pedagogika rodziny*, Toruń 1998.

⁴ J. Rembowski, *Więzi uczuciowe w rodzinie*, Warszawa 1972.

⁵ M. Ziemska, *Rodzina a osobowość*, Warszawa 1980.

⁶ F. Adamski, *Socjologia małżeństwa i rodziny*, Warszawa 1982.

⁷ J. Szczepański, *Elementarne pojęcia...*, op. cit. s. 303-306.

- prokreacyjna (utrzymanie ciągłości gatunku ludzkiego),
- socjalizacyjna (przygotowanie jednostki do życia w społeczeństwie),
- ekonomiczna (zapewnienie członkom rodziny odpowiednich warunków bytu materialnego).

Zbigniew Tyszka⁸ zasadnicze funkcje rodziny dzieli na cztery kategorie, w ramach których wyróżnia konkretne funkcje:

1. Funkcje biopsychiczne:
 - a) prokreacyjna,
 - b) seksualna;
2. Funkcje ekonomiczne:
 - a) materialno-ekonomiczna,
 - b) funkcja opiekuńczo-zabezpieczająca;
3. Funkcje społeczno-wyznaczające:
 - a) funkcja stratyfikacyjna,
 - b) funkcja legalizacyjno-kontrolna;
4. Funkcje socjopsychologiczne:
 - a) socjalizacyjno-wychowawcza,
 - b) funkcja kulturalna,
 - c) funkcja religijna (dotyczy rodzin ludzi wierzących),
 - d) funkcja rekreacyjno-towarzyska,
 - e) funkcja emocjonalno-ekspresyjna.

Każda rodzina pełni określone funkcje na różnym poziomie i w różnym zakresie. Szczególnie istotne z pedagogicznego punktu widzenia – są funkcje socjalizacyjno-wychowawcze i opiekuńcze.

Nie ulega wątpliwości, iż przeobrażenia, jakie w ostatnich latach zaszły w różnych dziedzinach naszego życia, nie pozostały bez wpływu na polską rodzinę, na jej funkcjonowanie. Nadal zachodzą nowe procesy demograficzne i zjawiska obyczajowe, zmieniły warunki ekonomiczne, hierarchia wartości, styl życia. Stary model rodziny przeżył się i nie bardzo pasuje do dzisiejszych czasów, a nowy jeszcze się nie ukształtował. Na pewno tradycyjne więzi rodzinne nieco się rozluźniły, ale to jeszcze nie świadczy, że zaczęły zanikać. Z pejzażu polskiego znikają (chyba bezpowrotnie) rodziny wielodzietne i wielopokoleniowe, dominują rodziny z jednym lub dwojgiem dzieci... Przeobrażenia te wiążą się ściśle z podstawowymi funkcjami, które rodzina spełnia w ramach społeczeństwa⁹.

⁸ Z. Tyszka, *Rodzina...*, op. cit. s. 698.

⁹ J. Żebrowski, *Współczesne przeobrażenia w funkcjonowaniu rodziny polskiej*, (w:) *Rodzina polska na przełomie wieków*, J. Żebrowski (red.), UG 2001, s. 16.

Między innymi **funkcja seksualna rodziny** uległa znacznym przekształceniom. Jej zakres uległ zawężeniu ze względu na obszar działania innych instytucji, ale w tym zawężonym zakresie zwiększyły się znacznie jej socjalizacyjno-wychowawcze zadania.

Ogromnie zyskała na znaczeniu **emocjonalno-ekspresyjna funkcja rodziny** – choćby ze względu na wzrost rangi uczuć wyższych (miłość). Rodzina w coraz większej mierze jest środowiskiem utrzymującym równowagę emocjonalną człowieka, zapewniającym mu higienę psychiczną i poczucie bezpieczeństwa¹⁰.

Znaczenie małżeństwa i rodziny dla jednostki i społeczeństwa wyraża się w realizacji **funkcji reprodukcji biologicznej i kulturowej**, w jej zadaniach ekonomicznych i afiliacyjnych. Rodzina jako podstawowe środowisko życia człowieka współdecyduje o losach jednostek i kondycji społeczeństwa. Wszystko to sprawia, że zwiększa się zaniepokojenie społeczne, zagrożenie życia rodzinnego we współczesnym świecie. Symptomami kryzysu jest wzrastająca liczba rozwodów, dzieci pozamałżeńskich, samotnych matek czy występowanie przemocy w rodzinie¹¹.

2.2. **Kierunki przemian życia małżeńsko-rodzinnego**

Obecny model rodziny polskiej ukształtowany został przez tradycję historyczną, kulturową i religijną, które sprawiły, że wartości życia rodzinnego były i są przez Polaków szczególnie cenione. Większość środowisk społecznych w kraju w swoim systemie wartości na pierwszym miejscu stawia życie rodzinne.

Upowszechnianie się wielości form życia rodzinnego, jak też traktowanie ich w opinii społecznej za równorzędne, uznać można za jedną z najważniejszych przemian rodziny, jakie dokonały się w minionych dziesięcioleciach¹².

Zbigniew Tyszka ukazuje główne kierunki przemian rodziny:

¹⁰ W. Ratyński, *Problemy i dylematy polityki społecznej w Polsce*, Warszawa 2003, t. 1, s. 282-289.

¹¹ Ibidem, s. 295.

¹² S. Kawula, *Pedagogika...*, op. cit., s. 344.

- od rodziny dużej (wielopokoleniowej) do rodziny małej (podstawowej);
- od rodziny biologicznie zdeterminowanej do rodziny planowanej;
- od rodziny produkcyjnej do rodziny nieprodukcyjnej;
- od rodziny patriarchalnej do rodziny egalitarnej;
- od rodziny zinstytucjonalizowanej do rodziny podporządkowanej treściom humanistycznym;
- od rodziny „otwartej” do rodziny „zamkniętej”¹³.

Zdaniem K. Slany¹⁴ przemiany w sferze życia małżeńsko-rodzinnego dotyczą zwłaszcza:

- wzrostu niezależności i autonomii kobiet, ich roli w kreowaniu nowego wizerunku rodziny oraz podejmowanie pracy zawodowej nie tylko z przyczyn ekonomicznych,
- wzrostu znaczenia jakości życia emocjonalnego i seksualnego oraz czerpanie z nich satysfakcji (rozdzielenie funkcji prokreacyjnej od seksualnej),
- wzrostu społecznej akceptacji kohabitacji i związków homoseksualnych,
- samotnego rodzicielstwa z wyboru,
- wzrostu liczby rodzin monoparentalnych (głównie z powodu rozvodu lub śmierci partnera),
- osłabienia stabilności i trwałości rodziny (wzrost liczby rozwodów nie postrzeganych jako patologia lecz jako prawo człowieka do godnego życia; posiadanie dzieci nie stanowi gwarancji trwałości związku),
- wczesnego opuszczenia domu rodzinnego; dość szybkie uniezależnianie się emocjonalne i ekonomiczne młodych ludzi od rodziny pochodzenia,
- spadku współczynnika dzietności w krajach rozwiniętych (w niektórych państwach występuje ujemny przyrost naturalny),
- opóźnienia zawarcia związku małżeńskiego i urodzenia dziecka w małżeństwie (spadek płodności młodych kobiet),
- wzrostu jednoosobowych gospodarstw domowych.

Wypieranie tradycyjnych wartości rodzinnych, łagodzenie norm obyczajowych i moralnych, rosnąca anonimowość jednostki i rodziny powoduje coraz większą patologizację współczesnego społeczeństwa. Niektóre zjawiska, tj. aborcja, eutanazja, związki pozamałżeńskie,

¹³ Z. Tyszka, *Model rodziny współczesnej*, (w:) Z. Tyszka, A. Wachowiak, *Podstawowe pojęcia i zagadnienia w socjologii rodziny*, Poznań 1977.

¹⁴ K. Slany, *Małżeństwo i rodzina w zglobalizowanym świecie*, „Problemy Rodziny” 2001, nr 4-5-6.

adopcja dzieci przez pary homoseksualne, klonowanie – kiedyś jednoznacznie potępiane, obecnie mają przyzwolenie szerokich grup ludności. Obok tych niepokojących faktów epoka postindustrialna przyniosła też wiele korzyści. Wzrósł komfort życia rodzin, zabezpieczenie zdrowotne jej członków, zwiększył się dostęp do dóbr kultury.

Rodzina polska na przestrzeni lat podlegała przeróżnym wpływom, które kreowały jej obraz. Dużą rolę odegrała także kultura rodzinna ukształtowana jeszcze przed II wojną światową. Od dawna bowiem wartości życia rodzinnego stawiane były przez Polaków na pierwszym miejscu, a szczególnie rodzina jako wartość sama w sobie.

Następnie wydarzenia i przemiany okresu powojennego zmieniają ustrój społeczny oraz funkcjonowanie rodzin. Zwłaszcza w czasach realnego socjalizmu rodzina zdecydowanie przeciwstawiała się zmianom w kulturze wprowadzanych przez ówczesną władzę (opór przeciwko tzw. kulturze socjalistycznej) i opowiadała się za dawną polską kulturą o jej religijnym charakterze.

Leon Dyczewski¹⁵ podkreśla, iż to właśnie rodzina była twórczym nośnikiem kultury głęboko zakorzenionej w społeczeństwie, a którą to ówczesna władza tak usilnie próbowała wykrzewić.

W latach 70. i 80. rodzina stała się podstawową grupą odniesienia i oparcia dla młodych ludzi. Dzieci w dużej mierze podzielały poglądy społeczne, polityczne, moralne i religijne swoich rodziców.

W zależności od typu rodziny (chłopska, robotnicza, inteligencka, wiejska, miejska) zróżnicowany był w jakimś zakresie proces jej przemian, jakkolwiek występowały również liczne elementy wspólne. Zmalała w życiu rodzinnym rola tradycji, zmienił się dotychczasowy rytm życia rodzinnego (w związku z pracą zawodową kobiet) oraz układ ról i pozycji w rodzinie, większego znaczenia nabrały relacje emocjonalne między małżonkami.

Kształtuje się nowy model rodziny postprzemysłowej, występuje większa personalizacja, humanizacja małżeństwa i rodziny. W wielu rodzinach w kontaktach wzajemnych akcentowane są takie uczucia jak: wzajemna miłość, zrozumienie, przeżywanie satysfakcji i szczęścia z życia małżeńsko-rodzinnego¹⁶.

¹⁵ L. Dyczewski, *Rodzina. Społeczeństwo. Państwo*, Lublin 1994.

¹⁶ J. Brągiel, *Więzi społeczne w rodzinie*, (w:) *Pedagogika rodziny...*, op. cit.

Cechą charakterystyczną współczesnej rodziny jest koncentrowanie uwagi na dziecku, zaspokojeniu jego potrzeb, zainteresowań, wspomaganie rozwoju. W normalnie funkcjonujących wychowawczo rodzinach, rodzice poświęcają dziecku dużo czasu, troszczą się o jego rozwój i edukację. Jest to dzieciństwo nowych szans rozwojowych, przepojone miłością, troską najbliższych, poczuciem bezpieczeństwa¹⁷.

Przemiany, jakie zachodzą w Polsce od początku lat dziewięćdziesiątych, związane z procesem transformacji systemowej, a także zjawiska o charakterze globalnym stają się również źródłem zagrożeń struktury i funkcjonowania współczesnej rodziny polskiej. Dotyczą one trudności w realizacji funkcji rodziny, zarówno materialnej, jak też socjalizacyjno-wychowawczej, a w jej obrębie: opiekuńczej, wychowawczej, emocjonalnej, kulturalnej i rekreacyjno-towarzyskiej. Pozwalają tym samym dostrzec dwa aspekty tego problemu. Z jednej strony współczesna rodzina tworzy swym dzieciom nowe, nieznane do tej pory możliwości i warunki ich rozwoju, edukacji, ale także zagrożenia, występowanie w rodzinie zjawisk i sytuacji destrukcyjnych o charakterze dewiacji społecznej czy patologii, które prowadzą do jej dysfunkcyjności¹⁸.

2.3. Transmisja kulturowa w rodzinie

Rodzina stanowi naturalne środowisko wychowawcze i kulturowe, tworzące pierwszą wspólnotę kulturową, podtrzymujące i kształtujące rdzenne wartości kulturowe oraz otwierające się na inne kultury. W tak rozumianej rodzinie pierwszym polem aktywności życiowej jednostki będzie związek pomiędzy aktywnością kulturową rodziny a rozwojem jednostki, jej uczestnictwem w transmisji pokoleniowej i nabywaniem przez nią doświadczeń kulturowych.

Transmisja kulturowa przebiega w każdej rodzinie, ale prawidłowy, pełny przekaz wartości kulturowych następował w rodzinach tradycyjnych, wielopokoleniowych. Zależał od pokolenia najstarszego, które przekazywało wzory zachowań i kontrolowało jego realizację. Ta jed-

¹⁷ *Dziecko w rodzinie i w środowisku rówieśniczym. Wybrane zagadnienia i źródła z pedagogiki społecznej*, J. Izdebska (red.), Białystok 2003.

¹⁸ *Ibidem*, s. 80.

noczesna obecność trzech pokoleń to cecha kultury postfiguratywnej, w której aprobata starszych jest najważniejszym czynnikiem decydującym o przyjęciu nowego zachowania¹⁹.

Dla rozwoju rodziny jako odrębnej grupy społecznej ma znaczenie jej historia, korzenie, z których wyrasta, pamiątki rodzinne przekazywane z pokolenia na pokolenie związane ze znaczącymi dla rodziny wydarzeniami.

Transmisja kulturowa jest niezwykle ważnym elementem wychowania w rodzinie, ponieważ kultura ma właściwości więziotwórcze²⁰. Największe znaczenie mają zachowania, które przekazują dzieciom rodzice, tworząc system powtarzalnych, właściwych dla danego środowiska zdarzeń: sposobu obchodzenia świąt, wzajemnej pomocy, kontaktu z innymi członkami rodziny i środowiskami, stosunku do ludzi i świata.

Dla transmisji kulturowej i prawidłowego wychowania dzieci podstawowy wydaje się kontakt dzieci z najstarszym pokoleniem w rodzinie – dziadkami. Udział młodzieży we współtworzeniu kultury zwiększa szansę na przyjęcie przez młode pokolenie tych wartości, które akceptuje społeczeństwo, ale także tworzenie wzajemnego porozumienia między młodym i starym pokoleniem²¹.

Niepokojące jest oderwanie najstarszego pokolenia od życia swoich dzieci, a tym samym pozbawienie ich częstego kontaktu z wnukami. Brak kontaktu, rozmowy z dziadkami prowadzi do tego, że pokolenia żyją w innych światach (może to prowadzić do zauważalnego już braku zrozumienia dla starych ludzi, wypierania z życia społecznego i kulturowego starości). Jeśli dzieci nie będą miały kontaktu z żywą przeszłością, nie będzie ona miała dla nich znaczenia, nie będą miały poczucia ciągłości, a to z kolei może prowadzić do zachwiania tożsamości²². Badania w środowisku zróżnicowanym kulturowo wykazały, że rodzina posiada największe możliwości w zakresie transmisji kultury, przekazu dziedzic-

¹⁹ M. Mead, *Kultura i tożsamość. Studium dystansu międzypokoleniowego*, Warszawa 2000.

²⁰ L. Dyczewski, *Rodzina twórcą i przekazicielem kultury*, Lublin 2001.

²¹ A. Przećławska, *Zróżnicowanie kulturalne młodzieży a problemy wychowania*, Warszawa 1976.

²² H. Guzy-Steinke, *Transmisja kulturowa w rodzinie*, (w:) *Pedagogika społeczna w służbie rodzinie*, Kielce 2005, t. I, s. 288-294.

stwa kulturowego i w efekcie kształtuje tożsamość osobową i społeczną zakorzeniającą w „ojczyźnie prywatnej”²³.

Świadomość wspólnoty (miejsce zamieszkania, dom rodzinny) stanowi istotny element więzi grupowych i rzutuje na procesy akulturacji młodego pokolenia. Zainteresowanie obcą kulturą może przyjść wówczas, gdy zna się i akceptuje rodziną.

Analizując rodzinę jako wspólnotę kulturową, należy zwrócić uwagę na rodziną wspólnotę celów i aktywności, norm postępowania, wspólnotę wartości, więzi łączące jej członków, tradycje, obyczaje, wierzenia, przekaz międzypokoleniowy. Rodzina prezentuje kulturowe wzorce i odniesienia, może jednak zagrażać kształtowaniu tożsamości, gdy narzuca, „nie otwiera się na inność”. Istotną rolę w transmisji międzypokoleniowej odgrywa wiek dziecka, zakres, w jakim dziecko identyfikuje się z rodzicami (czy rodzicem), jak również różnorodne sytuacje.

Transmisja kulturowa w rodzinie to problem warunków, zasad, metod i środków stosowanych przez rodziców i dziadków. Istotne jest to, aby młodzi ludzie w trakcie socjalizacji i akulturacji przyswajali i identyfikowali się z własną kulturą. Przekazywanie dziedzictwa kulturowego odbywa się poprzez przyjęcie wartości tkwiących w bezpośrednim, przyrodniczym i kulturowym otoczeniu człowieka²⁴.

PROBLEMY DO DYSKUSJI

1. Wymień kierunki przemian życia małżeńsko-rodzinnego.
2. Scharakteryzuj uwarunkowania przemian rodziny.
3. Na czym polega transmisja kulturowa w rodzinie?

²³ J. Nikitorowicz, *Rodzina w procesie kształtowania tożsamości kulturowej w dobie regionalizacji i globalizacji*, (w:) *Współczesne rodziny polskie – ich stan i kierunek przemian*, Z. Tyszcza (red.), Poznań 2001.

²⁴ Ibidem, s. 80-82.

ZALECANA LITERATURA

1. Adamski F., *Socjologia małżeństwa i rodziny*, Warszawa 1982.
2. Cudak H., *Funkcje rodziny w pierwszych okresach rozwojowych dziecka*, Warszawa 2000.
3. Danilewicz W. T., Izdebska J., Krześcińska-Żach B., *Pomoc dziecku i rodzinie w środowisku lokalnym*, Białystok 1999.
4. Dyczewski L., *Rodzina polska i kierunki jej przemian*, Warszawa 1981.
5. Dyczewski L., *Rodzina twórcą i przekazicielem kultury*, Lublin 2003.
6. Izdebska J. (red.), *Dziecko w rodzinie i w środowisku rówieśniczym, Wybrane zagadnienia i źródła z pedagogiki społecznej*, Białystok 2003.
7. Jarosz M., *Problemy dezintegracji rodziny*, Warszawa 1979.
8. Kłoskowska A., *Rola rodziny w przekazywaniu kultury*, „Problemy Rodziny” 1982, nr 1-2.
9. Komorowska J., *Przemiany rodziny polskiej*, Warszawa 1975.
10. Kwak A., *Rodzina i jej przemiany*, Warszawa 1994.
11. Kurzynowski A. (red.), *Rodzina w okresie transformacji systemowej*, Warszawa 1995.
12. Mead M., *Kultura i tożsamość. Studium dystansu międzypokoleniowego*, Warszawa 2000.
13. Turowski J., *Przemiany współczesnej rodziny*, „Zeszyty Naukowe KUL”, 1995 nr 4.
14. Tyszcza Z., *Współczesne rodziny polskie – ich stan i kierunek przemian*, Poznań 2001.
15. Żebrowski J., *Rodzina polska na przelomie wieków*, Gdańsk 2001.

NOTATKI DLA STUDENTA

Ojciec i jego rola we współczesnej rodzinie

3.1. Ojciec – ojcostwo jako kategoria pojęć

Analiza literatury wskazuje na brak jednoznacznej definicji pojęcia ojca i ojcostwa. Między innymi słownik współczesny języka polskiego ojca określa jako mężczyznę mającego własne dziecko lub własne dzieci¹. Z kolei W. Okoń uważa, iż w znaczeniu prawnym ojcem staje się mężczyzna, gdy dziecko rodzi się w związku małżeńskim, lecz także i pozamałżeńskim lub w wyniku adopcji².

W psychologii postać ojca określana jest jako, ktoś, kto zajmuje miejsce ojca i stąd wchodzi w role rzeczywistego ojca³. Oznacza to, że osoba ta przejęła wszystkie funkcje rzeczywistego ojca oraz, że pełni te funkcje ważne z psychologicznego punktu widzenia w stosunku do dzieci.

Ojcostwo zazwyczaj dotyczy pełnienia przez ojca w rodzinie określonych funkcji. Według B. Mierzwińskiego⁴ ojcostwo jest specyficzną funkcją mężczyzny i oznacza:

1. Zajęcie właściwego sobie miejsca w małżeństwie i rodzinie,
2. Poczęcie dziecka,

¹ B. Dunaj, *Słownik współczesny języka polskiego*, Warszawa 1996.

² W. Okoń, *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa 1998, s. 272.

³ A. S. Reber, *Słownik psychologii*, Warszawa 2000, s. 447.

⁴ B. Mierzwiński, *Mężczyzna – mąż – ojciec*, Otwock 1996, s. 70.

3. Otoczenie dzieci i ich matkę troskliwą opieką,
4. Utrzymanie i wyżywienie członków rodziny,
5. Pełne współuczestnictwo (z matką) w procesie wychowania dzieci.

Adam Lepa⁵ wskazuje na trzy główne funkcje ojcowskie: funkcja opiekuna, żywiciela i wychowawcy. Z kolei M. Wolicki⁶ uważa, że ojciec w rodzinie może spełniać następujące funkcje: rodzinotwórczą, podtrzymującą, prokreacyjno-opiekuńczą oraz wychowawczą.

Wymienione wyżej funkcje ojcostwa uległy przeobrażeniu (zwłaszcza w drugiej połowie XX wieku). Przemiany funkcji związane były zarówno z gwałtowną industrializacją, urbanizacją, jak również migracją ludności⁷.

Analiza **istoty ojcostwa** wskazuje na różne aspekty tego pojęcia. Literatura przedmiotu najczęściej wyróżnia aspekt prawny, biologiczny oraz duchowy.

Istotą aspektu prawnego ojcostwa jest ustalenie zgodności ojcostwa prawnego z ojcostwem biologicznym. Najkorzystniejsza sytuacja dla dziecka i całej rodziny ma miejsce wtedy, gdy jeden mężczyzna jest ojcem biologicznym i zarazem prawnym. Kodeks rodzinny i opiekuńczy reguluje od strony prawnej pewne problemy ojcostwa. Dotyczą one między innymi ustalenia pochodzenia dziecka, władzy rodzicielskiej, przysposobienia, opieki nad dzieckiem w przypadku ustalenia rodziny zastępczej⁸.

Aspekt biologiczny ojcostwa zwraca uwagę na rolę mężczyzny i kobiety, którzy wspólnie dają początek nowemu życiu. Mężczyzna określany jest jako rodziciel (genitor)⁹, ale ważne jest zaangażowanie emocjonalne mężczyzny, które wpływa na jego psychikę.

Aspekt duchowy ojcostwa wskazuje na postawę mężczyzny wobec faktu bycia ojcem. Zdaniem Jana Pawła II „rodzicielstwo jest zadaniem natury duchowej – a nie tylko fizycznej”¹⁰. Papież wskazuje na ojcostwo

⁵ A. Lepa, *Ojciec i jego rola w środowisku rodziny chrześcijańskiej*, „Ateneum Kapłańskie” 1982, R. 74, t. 98, z. 439, s. 252.

⁶ M. Wolicki, *Rola matki i ojca w rodzinie*, Warszawa 1984.

⁷ Szerzej: H. Cudak, *Funkcje rodziny w pierwszych okresach rozwojowych dziecka*, Warszawa 2000, s. 9.

⁸ *Kodeks rodzinny i opiekuńczy*, art. 62-127.

⁹ *Ibidem*, s. 69.

¹⁰ Jan Paweł II, *List do rodzin*, s. 37.

natury duchowej, które będzie się realizowało we współpracy z Bogiem. Postawa ojcowska wyrasta ze świadomego, wolnego przyjęcia współodpowiedzialności za najbliższych.

Duchowy aspekt ojcostwa ma swój wymiar w kontakcie z żoną (matką jego dzieci) i dlatego najlepiej może być zrealizowany w rodzinie. Pełne ojcostwo jest możliwe do spełnienia w połączeniu aspektu biologicznego i duchowego w osobie jednego i tego samego mężczyzny – ojca. Mężczyzna musi zaakceptować i uznać fakt, iż został ojcem, a przez obecność w rodzinie obok matki – formułuje własne **ojcostwo**. To właśnie żona i matka jego dzieci oraz same dzieci czynią z mężczyzny ojca¹¹.

3.2. Udział ojca w opiece nad dzieckiem

W miarę rozwoju dziecka, coraz większy udział w zapewnieniu mu poczucia miłości i bezpieczeństwa ma osoba ojca. Droga wpływów ojca na dziecko prowadzi przez jego bezpośredni udział w codziennych zabiegach opiekuńczych oraz osobistych kontaktach z dzieckiem. Są one jakościowo inne, niż kontakty z matką, są dla dziecka atrakcyjniejsze, gdyż wiążą się często z zabawą i realizacją wspólnych zainteresowań¹².

Zdzisław Dąbrowski¹³ wskazuje na opiekę jako specyficzny rodzaj działalności polegającej na zaspokajaniu oraz regulowaniu określonych potrzeb podopiecznego, w ramach określonego stosunku opiekuńczego, w sytuacji, gdy nie jest on do tego zdolny. Mówiąc o opiece rodzinnej autor zwraca uwagę, iż zasadniczym jej przedmiotem jest dziecko, a celem tej opieki – odpowiednie zaspokojenie wszystkich potrzeb w imię dobra dziecka¹⁴.

Zachowania opiekuńcze ojców zdeterminowane są nie tylko płcią, ale również zasadami i i obyczajowością panującą w obrębie różnych kultur, które warunkują różnorodność form i metod spełniania przez nich opieki.

¹¹ Cyt. za: B. Mierzwiński, *Mężczyzna istota nieznaną*, Warszawa 1999, s. 70.

¹² J. Brągiel, *Więzi społeczne w rodzinie*, (w:) S. Kawula, J. Brągiel, A. W. Janke, *Pedagogika rodziny*, Toruń 1998, s. 109.

¹³ Z. Dąbrowski, *Pedagogika opiekuńcza*, Olsztyn 1994, t. I, s. 72-79.

¹⁴ Ibidem, s. 114-116.

Analizując rolę ojca w tworzeniu warunków opiekuńczych w życiu dziecka, należy uwzględnić następujące wskaźniki¹⁵:

- sposób włączania się ojców w obowiązki związane z prowadzeniem gospodarstwa domowego;
- udział ojców w podejmowaniu obowiązków opiekuńczych wobec dzieci;
- udział w zaspokajaniu potrzeb dziecka (w tym głównie potrzeb biologicznych);
- udział ojców w zapewnieniu dzieciom opieki w trakcie drogi do szkoły (i po powrocie ze szkoły) oraz w zapewnieniu opieki zdrowotnej.

3.3. Rola ojca w procesie wychowania rodzinnego

Pomimo przeobrażeń funkcji ojcostwa – istotny nadal jest jego udział w procesie wychowania dziecka w rodzinie (aspekt pedagogiczny ojcostwa dotyczący relacji zachodzących pomiędzy ojcem a dzieckiem w procesie wychowania rodzinnego). Praca zawodowa ojca w rodzinie jest sprawą istotną, która ma wpływ na wychowanie dziecka w rodzinie. Tradycja kulturowa wymusza na mężczyźnie odpowiedzialność materialną za własną rodzinę. W wielu rodzinach podejmuje pracę zawodową matka (głównie ze względu na możliwość większych zarobków). Taka sytuacja zmienia podejście samego mężczyzny do pracy, który nie musi poświęcać całego własnego czasu na zarabkowanie, mając tym samym czas możliwy do spędzenia w domu rodzinnym wraz z dziećmi. Wpływa to na powstawanie nowych relacji zachodzących pomiędzy współmałżonkami¹⁶.

Ważnym wskaźnikiem aspektu pedagogicznego ojcostwa jest udział ojca w tworzeniu korzystnych warunków wychowawczych w rodzinie. Badania naukowe potwierdzają, że obecność ojca w procesie wychowania jest niezbędna. Między innymi K. Pospiszyl dostrzega potrzebę odróżnienia miłości macierzyńskiej od miłości ojcowskiej i wskazuje na

¹⁵ T. Sosnowski, *Ojciec we współczesnej rodzinie. Programy TV jako źródło kształtujące określone modele ojcostwa*, (w:) *Dziecko w rodzinie i w środowisku rówieśniczym. Wybrane zagadnienia i źródła z pedagogiki społecznej*, J. Izdebska (red.), Białystok 2003, s. 205.

¹⁶ Ibidem, s. 205.

ważną rolę jaką odgrywa ona w procesie wychowania dziecka¹⁷. Psycholodzy uzasadniają tęzę o konieczności uczestnictwa ojca w wychowaniu, twierdzą, że miłość ojca różni się od miłości macierzyńskiej; nie jest ona bezwarunkowa i wszechogarniająca, jak miłość matki. Ojciec nie kocha dziecka tylko dlatego, że jest ono jego dzieckiem, ale dlatego, że spełnia jego oczekiwania, a więc np.: jest grzeczne, dobrze się uczy. Aby zasłużyć na miłość ojca, dziecko musi więc spełniać określone warunki. Ojciec kocha w swym dziecku przede wszystkim te cechy, które są zgodne z wymaganiami, jakie przed nim stawia¹⁸.

Dawniej twierdzono, że rola ojca jest chronologicznie późniejsza od roli matki. Wyrastało to z obserwacji życia i taka też była zresztą praktyka wychowawcza. Dzieci najpierw otrzymywały wychowanie przy matce, później dopiero – chodzi tu o chłopców – przechodziły pod opiekę ojca... Dziś wiadomo, że potrzebna jest przede wszystkim obecność ojca w każdym czasie, i to obecność czynna¹⁹.

Do zasadniczych wartości, które wnosi ojciec w wychowanie dzieci za wielu autorami zaliczyć należy:

- Wspieranie i uzupełnianie emocjonalne matki. Matka, która ma oparcie jest spokojna.
- Wprowadzanie dziecka w rzeczywistość zewnętrzną. Ojciec pobudza ciekawość, zainteresowanie dziecka, tłumaczy, odpowiada na pytania, zapewnia poczucie bezpieczeństwa w wychodzeniu ku światu pełnemu niespodzianek i tajemnic. Dziecko uwielbia ojca, on jest dla niego uosobieniem wszystkich najlepszych cech.
- Zorientowanie dziecka na świat wartości. Wychowanie społeczne, religijne zależy w dużej mierze od obrazu ojca, od jego przykładu. To najczęściej ojciec daje odpowiedź na pytanie „dlaczego”.
- Ojciec jako wykonawca sprawiedliwości, określa prawa, obowiązkę dyscyplinę.
- Zapewnia poczucie bezpieczeństwa dla matki i dzieci, konsoliduje rodzinę, dba o byt.
- Ukazanie męskości. Jest dla chłopców prawzorem męskości. Dla dziewcząt jest pierwszym mężczyzną – odkrywają one w kontakcie z ojcem siebie jako kobiety²⁰.

¹⁷ K. Pospiszyl, *O miłości ojcowskiej*, Warszawa 1986.

¹⁸ M. W. Poznańska, *Ojcostwo i rola ojca w wychowaniu*, (w:) *Encyklopedia pedagogiczna XXI w.*, T. Pilch (red.), t. III, Warszawa 2004, s. 804.

¹⁹ J. Wilk, *Pedagogika rodziny – zagadnienia wybrane*, Lublin 2002, s. 86.

²⁰ Ibidem.

Podobnie T. Parsons²¹ kładzie większy nacisk na rolę ojca w rodzinie, niż matki. Jego zdaniem miłość ojca do dziecka jest przeżywana na swój sposób, zgodnie z usposobieniem, zdolnością przeżywania, odczuwania radości i smutku, zmartwienia, zaniepokojenia oraz jego temperamentu. Miłość ta objawia się bardzo różnorodnie, także w zależności od wieku i dorastania dziecka. Powstaje ona i kształtuje się wśród codziennych trosk o dziecko, kłopotów związanych z utrzymaniem domu oraz zabiegów wychowawczych zmierzających do prawidłowego fizycznego i psychicznego rozwoju dziecka.

Nie wystarczy sama obecność ojca w rodzinie, aby wystąpiły mechanizmy psychologiczne warunkujące proces dojrzewania społecznego dziecka. Chcąc wpłynąć pozytywnie na rozwój społeczny dziecka, ojciec musi aktywnie uczestniczyć w procesie jego wychowania. Okazując zainteresowanie dziecku powinien wzbudzić jego uczucie przywiązania do swojej osoby i stąd płynącą chęć naśladowania siebie oraz reprezentowanych (i głoszonych) przez siebie postaw konsekwentnie przestrzegać. Kontakt z ojcem jest dziecku potrzebny dla jego prawidłowego rozwoju moralnego, społecznego i emocjonalnego. Gdy ojciec wypełnia dobrze swą funkcję w rodzinie, to jego obecność w życiu dziecka daje mu oparcie i poczucie emocjonalnego bezpieczeństwa.

Rola ojca objawia się także przy realizacji funkcji, która sprowadza się do przekazywania dziecku w rodzinie dziedzictwa kulturowego, przygotowania go do uczestnictwa w kulturze oraz okazania pomocy podczas korzystania z dóbr kultury.

Zdaniem E. Hurlock²² umacnianiu więzi osobowej dziecka z ojcem szczególnie służą wspólne zajęcia wypoczynkowe. Badania A. Zawadzkiej²³ wskazują, iż oddziaływanie ojców na wypoczynek dzieci znacząco warunkowało obciążenie ich obowiązkami oraz określona sytuacja materialna rodziny. Kontrolę nad poczynaniami dzieci młodszych w czasie wolnym, badani mężczyźni zwykle uważali za swój obowiązek. Częściej też niż wobec dzieci starszych sprawdzali dobór programów TV i gier komputerowych. W odniesieniu do 11-latków bardziej eks-

²¹ T. Parsons, *Struktura społeczna a osobowość*, Warszawa 1969, s. 60-85

²² E. Hurlock, *Rozwój dziecka*, Warszawa 1985, t. II, s. 418.

²³ A. Zawadzka, *Oddziaływanie ojców na wypoczynek uczniów klas III i IV*, (w:) *Formy pomocy dziecku i rodzinie w środowisku lokalnym*, B. Matyjas (red.), Kielce 2001, t. I, s. 224.

ponowali finansowanie kosztów zajęć, wspólny odpoczynek, rozrywkę, pracę nad własnym rozwojem. Dzieci dostrzegały rolę ojca właśnie we wspólnych zajęciach (choć ojcowie poświęcali im niezbyt wiele czasu).

Bywa i tak, że nie wszyscy ojcowie chętnie spełniają obowiązki związane z procesem wychowania dziecka w rodzinie. Taka postawa uwarunkowana bywa między innymi brakiem czasu, brakiem kwalifikacji (wykluczających właściwe oddziaływanie wychowawcze), brakiem chęci (ojciec angażuje się wyłącznie w realizację funkcji materialnej).

Aby ukazać rolę ojca w procesie wychowania dziecka, należy uwzględnić następujące wskaźniki:

- stopień zainteresowania ojców nauką szkolną dziecka,
- częstotliwość kontaktów ojców ze szkołą, do której uczęszcza dziecko,
- udział ojców w przekazywaniu dzieciom tradycji rodzinnych,
- styl oddziaływań wychowawczych²⁴.

3.4. Modele ojcostwa we współczesnych rodzinach

Dokonując analizy roli ojca w procesie wychowania należy zwrócić także uwagę na modele ojcostwa we współczesnej rodzinie. Model według A. Kłoskowskiej²⁵ odnosi się do norm i wyobrażeń na temat właściwego zachowania, konstruowanych przez uczestników badanych systemów społecznych. Zgodnie z tym założeniem T. Sosnowski²⁶ model ojcostwa określa jako schemat zawierający określone założenia teoretyczne i symboliczne przedstawienie ojcowskich zachowań, które mogą służyć za przykład i przedmiot odniesienia. Mówiąc o modelach ojcostwa należy uwzględnić takie wskaźniki, jak: wyobrażenie o ojcostwie i jego wartości, stosunki i powiązania wewnątrzmałżeńskie, udział ojca w funkcjonowaniu materialnym rodziny, a także rola ojca w tworzeniu sytuacji opiekuńczej, wychowawczej oraz kulturalnej dziecka w rodzinie. Uwzględniając aspekt historyczny można dostrzec typ rodziny

²⁴ T. Sosnowski, *Ojciec we współczesnej rodzinie...*, op. cit., s. 214-215.

²⁵ A. Kłoskowska, *Wzory i modele w socjologicznych badaniach nad rodziną*, „Studia socjologiczne” 1962, nr 2, s. 44.

²⁶ T. Sosnowski, *Ojciec we współczesnej rodzinie...*, op. cit., s. 222.

patriarchalnej, w której model ojca był jednoznaczny. Mężczyzna realizując się w roli ojca zwracał uwagę na fakt posiadania dużej liczby dzieci – co wiązało się jednocześnie z określoną liczbą rąk do pracy we własnym gospodarstwie. Ojciec posiadał władzę autokratyczną, a nieraz nawet absolutną.

Współcześnie ojcostwo realizowane w rodzinie ma inny wymiar. Ojciec najczęściej chce posiadać dzieci ze względu na siebie, dla dobra rodziny i rodziców²⁷. Czynniki wpływające na powstanie (tworzenie się) nowych modeli ojcostwa, to według J. Delumeau i D. Rockea²⁸:

- 1) zmiana form małżeństwa i typów rodziny;
- 2) zmiana prawa filiacji;
- 3) gwałtowny postęp nauk biomedycznych.

Zdaniem autorów²⁹ wraz z kryzysem instytucji małżeństwa, pojawiły się trzy zasadnicze typy rodziny, które warunkują określony typ modeli ojcostwa i macierzyństwa:

- 1) tradycyjne (ojciec, matka, dzieci);
- 2) noworodzielskie (jedno z rodziców nie pozostaje w związku małżeńskim lub jest rozwiedzione, najczęściej jest to matka i dziecko);
- 3) powtórnie założone lub „o różnym składzie” (utworzone w wyniku powtórnego małżeństwa jednego z rodziców po rozwodzie lub w kolejnych konkubinatach).

Z kolei A. Jankowska³⁰ wyróżnia trzy modele ojca w rodzinie:

1. **Ojciec kultywujący wartości materialne i konsumpcyjne** – jako główny żywiciel rodziny, który nie podejmuje obowiązków i czynności opiekuńczych oraz wychowawczych w stosunku do dzieci. Uważa on, iż dbając o bezpieczeństwo materialne rodziny wypełnia całkowicie swoje obowiązki względem niej;
2. **Ojciec kultywujący dobra duchowe** – uważający opiekę nad dziećmi za równie dla nich ważną, jak praca i kariera zawodowa, traktujący bardzo poważnie swoje rodzicielskie obowiązki. Mężczyźni ci wspomagają żonę w codziennych obowiązkach w domu oraz poświęcają dużo czasu swemu dziecku;

²⁷ Cyt. za W. Majkowski, *Czynniki dezintegracji współczesnej rodziny polskiej*, Kraków 1999, s. 35.

²⁸ J. Delumeau, D. Rockea, *Historia ojców i ojcostwa*, Warszawa 1995, s. 387.

²⁹ Ibidem, s. 387.

³⁰ A. Jankowska, *Ojcostwo końca wieku*, „Forum Oświatowe 2000”, s. 103-135.

3. **Ojciec kultywujący wartości materialne i jednocześnie duchowe** – to mężczyzna pełniący rolę żywiciela rodziny i jednocześnie zdolny do stworzenia atmosfery miłości i zrozumienia we własnym środowisku rodzinnym. Osobę taką cechuje odpowiedzialność za rodzinę, konsekwencja w działaniu oraz opiekuńczość w stosunku do żony – matki, jak i dzieci.

We współczesnej Polsce mężczyzna z przyczyn ekonomicznych najczęściej nie może pozwolić sobie na rezygnację z pełnienia tradycyjnie pojmowanej roli głowy rodziny. Mężczyźni świadomie angażujący się w życie rodziny, podejmujący działania opiekuńcze nad dziećmi, a niejednokrotnie zmuszeni do samodzielnego zaspokajania potrzeb materialnych rodziny coraz częściej miewają trudności w wypełnianiu roli odpowiedzialnego ojca. Niewielka tylko część mężczyzn w Polsce znajduje się w sytuacji, która pozwala im na bezproblemowe przejmowanie nowych wzorów zachowań rodzicielskich. Dzięki temu, że żony dzielą z nimi odpowiedzialność za ekonomiczne bezpieczeństwo, nie muszą poświęcać całego swego czasu na pracę zarobkową, traktując kontakty z dziećmi nie tylko jako obowiązek, ale przywilej, do którego mają prawo na równi z kobietami. Jednakże znacznie wyższy stopień bezrobocia wśród kobiet, niższe zarobki oraz brak kompetencji mężczyzn do sprawowania opieki nad małymi dziećmi (spowodowany socjalizacją do tradycyjnych ról rodzinnych), sprawiają, że większość ojców, pomimo początkowych deklaracji, w konfrontacji z pierwszymi trudnościami wykazuje skłonność do powrotu do tradycyjnego podziału obowiązków. Powielają tym samym wzorce zachowań wyniesione z rodziny pochodzenia, które nawet, jeśli nie są przez nich wysoko wartościowane, mają jednak ten walor, że są dobrze znane. Dostarczają więc gotowych wzorów zachowań³¹.

Bez względu na to, pełnienia takich ról społecznych podejmują się mężczyźni, to w czasach współczesnych mają oni znacznie większą świadomość obowiązków wynikających z pełnienia funkcji ojcowskiej. Konsekwencją owej świadomości wydaje się być wzrost odpowiedzialności rodzicielskiej³².

³¹ A. Ceranek-Dadas, E. Neumann-Schmidtke, *Ojcostwo – kierunki przemiany roli*, „Pedagogika Społeczna”, nr 2-4/2004, s. 47-48.

³² Ibidem.

Ukazując problem ojca we współczesnej rodzinie należy zwrócić także uwagę na media, które uwzględniając problematykę rodziny prezentują określone modele ojcostwa. Analiza treści wybranych seriali telewizyjnych (m.in. *KLAN*, *ŚWIAT WEDŁUG KIEPSKICH*)³³ wskazuje na różne modele ojcostwa:

- **model ojcostwa o cechach**, które tradycja kulturowa przypisuje mężczyznom, (ojciec stara się zapewnić korzystne warunki materialne rodzinie. Często odbywa się to kosztem czynnego udziału ojca w procesie wychowania dziecka). Przykładem odpowiadającym temu modelowi jest bohater serialu *KLAN* – Jerzy Chojnicki;
- **model ojcostwa o cechach**, które tradycja kulturowa przypisuje obojgu rodzicom (mężczyźni pragną uczestniczyć w procesie opiekuńczo-wychowawczym dzieci od najmłodszych ich lat, angażują się w realizację obowiązków domowych, stosują wobec dzieci odpowiedni system nagród, są wyrozumiali i tolerancyjni. W relacjach z dziećmi dominuje miłość i serdeczność. Motywują dzieci do uczestnictwa w kulturze, kultywują oraz przekazują tradycje pokoleniowe w rodzinie. Przykładem postaci ojca tego modelu, jest również bohater *KLANU* – Piotr Lubicz;
- **model ojcostwa o cechach**, które tradycja kulturowa przypisuje kobietom (ukazuje on mężczyzn zainteresowanych tworzeniem korzystnych warunków opiekuńczo-wychowawczych oraz kulturalnych dzieci). Nie wstydzą się oni zachowań opiekuńczych w stosunku do własnych dzieci, które tradycja kulturowa przypisuje matkom. Biorą czynny udział w realizacji obowiązków domowych. W kontakcie ojców z dziećmi widoczna jest serdeczność i ciepło, a w relacjach z kobietą – matką dominuje układ partnerski;
- **model negatywny ojcostwa** (ojciec nie zapewnia korzystnych warunków materialnych, opiekuńczo-wychowawczych i kulturalnych dzieci, widoczny jest brak jego zaangażowania w prowadzenie gospodarstwa domowego). Postać mężczyzny (ojca z serialu *ŚWIAT WEDŁUG KIEPSKICH*) dostarcza negatywnych przykładów zachowań – krzyczy, wyzywa i poniża dzieci, prowokuje konflikty rodzinne i z sąsiadami.

Trudno jest zakwalifikować przedstawione w serialach postaci do określonego jednego modelu ojcostwa. W wielu sytuacjach ten sam bohater może być przedstawicielem jednego lub drugiego modelu ojcostwa. Na taką sytuację ma wpływ zróżnicowana sytuacja rodzinna

³³ Zob. T. Sosnowski, *Ojciec we współczesnej rodzinie...*, op. cit., s. 223-226.

(duże lub małe dzieci, zróżnicowana sytuacja materialna, rodzaj wykonywanej pracy)³⁴.

Upowszechnianie się takich wzorów zachowań ojców oraz kreowanie ich przez środki masowego przekazu mogą prowadzić w konsekwencji do ich internalizacji.

PROBLEMY DO DYSKUSJI

1. Uzasadnij czy współczesnej rodzinie zagraża rzeczywistość pozbawiona ojca?
2. Co oznacza być prawdziwym ojcem?
3. Jakie czynniki wpływają na tworzenie się nowych modeli ojcostwa?

ZALECANA LITERATURA:

1. Cudak H., *Problemy współczesnej rodziny w Polsce*, Piotrków Trybunalski 1998.
2. Delumea J., Rockea D., *Historia ojców i ojcostwa*, Warszawa 1995.
3. Dymara B., *Dziecko w świecie rodziny*, Kraków 1998.
4. Jankowska A., *Ojcostwo końca wieku*, (w:) *Forum oświatowe* 2000.
5. Jundziłł I. (red.), *Rodzina i wychowanie w rodzinie*, Bydgoszcz 1996.
6. Lepa A., *Ojciec i jego rola w środowisku rodziny chrześcijańskiej*, „Ateneum Kaptańskie” 1982, R 74, t. 98, z. 439.
7. Mierzwiński B., *Męczyzna istota nieznaną*, Warszawa 1999.
8. Pospiszył K., *Ojciec a rozwój dziecka*, Warszawa 1980.
9. Sosnowski T., *Ojciec we współczesnej rodzinie. Programy TV jako źródło kształtujące określony model ojcostwa*, (w:) *Dziecko w rodzinie i środowisku rówieśniczym*, J. Izdebska (red.), Białystok 2003.
10. Witczak J., *Ojcostwo bez tajemnic*, Warszawa 1987.
11. Zawadzka A., *Oddziaływanie ojców na wypoczynek uczniów klas III i IV*, (w:) *Formy pomocy dziecku i rodzinie w środowisku lokalnym*, B. Matyjas (red.), Kielce 2001.

³⁴ Ibidem.

NOTATKI DLA STUDENTA

Rodziny dysfunkcyjne – zagrożenia struktury i funkcjonowania współczesnych rodzin

4.1. Rodziny funkcjonalne i dysfunkcjonalne

Przemiany społeczne, polityczne i ekonomiczne w naszym kraju ujawniły w ostatnich latach niepokojące zjawiska zagrażające rodzinie, jej strukturze i funkcjonowaniu (m.in. ubóstwo, dezorganizację strukturalną rodziny, dezintegrację w sferze kontaktów interpersonalnych, wzrost zjawisk dewiacyjnych i patologicznych w rodzinie)¹. Zjawiska te uniemożliwiają i zagrażają realizacji podstawowych funkcji rodziny², zwłaszcza funkcji ekonomicznej i socjalizacyjnej, a w jej obrębie funkcji wychowawczej, opiekuńczej, emocjonalnej, kulturalnej, rekreacyjnej. Rodzina staje się w ten sposób dysfunkcyjnym środowiskiem, zagrażającym głównie dziecku.

Rodziny, które pomyślnie rozwiązują własne problemy i prawidłowo realizują przypisane im funkcje – to **rodziny funkcjonalne**. Rodziny, które nie potrafią wypełniać swoich funkcji wystarczająco dobrze określa się mianem **rodzin dysfunkcjonalnych**³.

¹ Zob. J. Izdebska, *Dziecko w rodzinie u progu XXI wieku. Niepokoje i nadzieje*, Białystok 2000.

² S. Kawula, J. Brągiel, A. W. Janke, *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*, Toruń 1998.

³ E. Syrek, *Teoretyczne standardy zdrowia dzieci i młodzieży a ich środowiskowe uwarunkowania w rejonie górnośląskim. Studium pedagogiczno-społeczne*, Katowice 1997, s. 17.

Rodzina funkcjonalna – troszczy się o zaspokojenie podstawowych potrzeb, a w miarę rozwoju dziecka – uczy je, jak ma te potrzeby zaspokajać samodzielnie. W rodzinie funkcjonalnej dziecko jest dla rodziców najwyższą wartością. Dzieci odczuwają, że są cenione przez swoich rodziców i fakt ten staje się podstawą ich poczucia własnej wartości.

Postawa opiekuńcza rodziców oznacza, że rozpoznają, uznają i szanują prawa dziecka do jego własnego ciała, myśli, uczuć i zachowań, a gdy ktoś inny zachował się wobec dziecka w sposób poniżający, rodzice otaczają je ochroną. Akceptują fakt, że sami popełniają błędy i wiedzą, że muszą być odpowiedzialni za swoje niewłaściwe postępowanie⁴.

W rodzinach dysfunkcyjnych rodzice nie reagują właściwie na pięć wrodzonych cech dziecka: drogocенność, bezbronność, niedoskonałość, zależność i niedojrzałość. Zamiast dziecko wspierać i ochraniać, ignorują je, albo atakują za to, że jest właśnie takie. Podkreślają tym samym jego mniejszą wartość, niż innych członków rodziny. Rodzice nie uczą dzieci poprawnych zachowań, często sami nie potrafią uznać swojej niedoskonałości⁵.

Życie dziecka w rodzinie dysfunkcyjnej jest dla niego wielką krzywdą, gdyż rodzice na ogół nie dbają o zaspokojenie jego potrzeb, a sposób traktowania dziecka przez rodziców jest źródłem jego cierpienia i często prowadzi do negatywnych skutków emocjonalnych, zanizonych osiągnięć edukacyjnych, aspiracji, kariery zawodowej i osobistej⁶.

Synonimem **rodziny dysfunkcyjnej** jest **rodzina problemowa**, niewydolna wychowawczo. Dysfunkcyjność rodziny zdaniem J. Izdebskiej⁷ „można rozpatrywać w aspekcie trudności w wypełnianiu jej funkcji na rzecz społeczeństwa oraz na rzecz członków rodziny. Rodzina dysfunkcyjna nie wywiązuje się w pełni z obowiązków wobec własnych dzieci, zaniedbuje realizację funkcji lub też stwarza zagrożenie występowania tego stanu”.

Dezintegracja w sferze więzi emocjonalnej może być wskaźnikiem charakteryzującym rodziny dysfunkcyjne. W przypadku całkowitej dys-

⁴ S. Kawula, *Rodzina o skumulowanych czynnikach patogennych*, (w:) S. Kawula, J. Brągiel, A. W. Janke, *Pedagogika rodziny...*, op. cit., s. 130.

⁵ Ibidem, s. 132.

⁶ J. Brągiel, *Zrozumieć dziecko skrzywdzone*, Opole 1996, s. 41-42.

⁷ J. Izdebska, *Dziecko w rodzinie u progu XXI wieku. Niepokoje i nadzieje*, Białystok 2000, s. 34.

funkcji, rodzina nie jest w stanie kompletnie realizować, podstawowych zadań i w takiej sytuacji muszą ją zastąpić inne osoby lub instytucje.

Na skutek przemian systemowych w Polsce ujawniły się również zjawiska o charakterze patologii społecznej, które są przyczynami dysfunkcjonalności rodziny. Cechą charakteryzującą zachowania i stany patologiczne w rodzinie jest ich destrukcyjny charakter⁸. Zachowania o takich cechach charakterystycznych występują w rodzinach dysfunkcyjnych, o skumulowanych cechach patogennych⁹.

Rodziny patologiczne stanowią margines każdego społeczeństwa. Zalicza się do nich rodziny, których członkowie pozostają w stałej kolizji z prawem i moralnością (m.in. na skutek nagminnych kradzieży, rozbojów, prostytucji, uchylania się od uczciwej pracy, alkoholizmu). W wyniku tego następuje trwały rozkład współżycia wewnątrz rodziny, zerwanie więzi rodzicielskiej i małżeńskiej. Prawie wszystkie elementy działalności wychowawczej rodziny odbiegają znacznie od poziomu tych, które reprezentuje rodzina normalna¹⁰.

4.2. Rodzina z problemem bezrobocia jako rodzina dysfunkcyjna

Rodzina z problemem bezrobocia to taka, w której przynajmniej jedno z rodziców jest bezrobotne dłużej niż jeden rok. To długotrwałe bezrobocie stwarza szczególne zagrożenie dla funkcjonowania rodziny. Brak pracy powoduje degradację ekonomiczną jednostki i rodziny, potęguje biedę oraz rozszerza sferę ubóstwa. Do kręgu ubóstwa wynikającego bezpośrednio z bezrobocia, zostały włączone rodziny, które miały stosunkowo wysoki standard w okresie zatrudnienia i nadal posiadają wiele dóbr trwałego użytku. Ubóstwa nie widać jeszcze w bezpośrednim otoczeniu tych rodzin, ale wiąże się ono przede wszystkim z brakiem dochodów na zaspokojenie potrzeb życia codziennego.

⁸ Por. *Dziecko krzywdzone. Próba opisu zjawiska*, E. Czyż, J. Szymańczak (red.), Warszawa 1995.

⁹ J. Izdebska, *Dziecko w rodzinie...*, op. cit. s. 63.

¹⁰ S. Kawula, *Próba pedagogicznej typologizacji rodziny*, (w:) S. Kawula, J. Brągiel, A. W. Janke, *Pedagogika rodziny...*, op. cit., s. 157.

Bezrobociu towarzyszą osobiste dramaty, widoczne szczególnie w rodzinie (sytuacja bezrobocia zakłóca realizację podstawowych funkcji rodziny – zwłaszcza materialno-ekonomicznej). Najbardziej odczuwalnym przez domowników skutkiem bezrobocia jest spadek, obniżenie się dochodów rodziny, pogarszające się warunki materialne rodziny. W rodzinach długotrwale bezrobotnych, aby zaspokoić podstawowe potrzeby, najpierw wykorzystuje się oszczędności, sprzedaje sprzęty. Następnie rodzice nie opłacają świadczeń mieszkaniowych, zadłużają się. Rezygnują z zaspokajania własnych potrzeb (nie kupują odzieży, obuwia, prasy, książek), starając się jak najdłużej ochraniać potrzeby dzieci. Jednak w przypadku długotrwałego bezrobocia nawet i tych zaspokoić nie mogą.

W wielu rodzinach trudna sytuacja materialna jest dla rodziców problemem nie tylko natury finansowej, ale i wyborów moralnych. Czując się odpowiedzialni za rozwój i wychowanie dzieci, dążą do zaspokojenia chociażby podstawowych potrzeb dzieci. Kiedy jednak staje się to niemożliwe, po wyczerpaniu oszczędności, spieniężeniu wartościowych przedmiotów, stopniowym obniżaniu standardu życia aż do ograniczeń w zaspokajaniu podstawowych potrzeb dorosłych członków rodziny – rodzice decydują się na ograniczenie zaspokojenia potrzeb dzieci. Są to decyzje bardzo stresogenne. Zdarzają się przypadki, że dla ich uniknięcia rodzice gotowi są nawet kraść artykuły żywnościowe, które uważają za niezbędne dla dzieci. Gotowi są też do zachowań dyskredytujących ich we własnych oczach, aby ich dzieci nie czuły się biedniejsze, niż rówieśnicy ze szkoły czy podwórka¹¹.

Spadek poziomu życia rodziny zagraża prawidłowemu fizycznemu rozwojowi dzieci. Z badań A. Kotlarskiej-Michalskiej¹² wynika, iż systematycznie wzrasta liczba dzieci z trwałymi uszkodzeniami narządu ruchu, z wadami i chorobami oczu. Są to konsekwencje zaniedbywania profilaktyki, leczenia i wykupu leków z powodu ograniczonych środków finansowych.

Pozbawienie dotychczasowych dochodów z pracy zawsze prowadzi do obniżenia standardu życia. Szczególnie zagrożeni są ci, którzy

¹¹ D. Głogosz, *Sytuacja dzieci w rodzinach dotkniętych bezrobociem*, „Polityka Społeczna” 1994, nr 2.

¹² A. Kotlarska-Michalska, *Rodzina a bezrobocie*, „Polityka Społeczna” 1994, nr 5-6.

już przed utratą zatrudnienia należeli do najniższych grup dochodowych. Bezrobotne rodziny utrzymują się z zasiłków dla bezrobotnych i zasiłków rodzinnych. Z badań E. Tomży¹³ wynika, iż 90% badanych otrzymywało dochód na jedną osobę poniżej minimum. Badane rodziny nie posiadały żadnych oszczędności ani też dóbr trwałego użytku nadających się do sprzedaży. Dotkliwie odczuwają opłaty mieszkaniowe, stają się nie wypłacalni wobec spółdzielni (15% przestało opłacać czynsz). Fundusze na zakup sprzętów domowych, ubrań czy rozrywkę są ograniczone bądź wyeliminowane.

Trudności finansowe wpływają na ograniczenie zakupów. Najostrzejszy rygor oszczędnościowy stosują rodziny, w których bez pracy pozostaje więcej niż jedna osoba w rodzinie. Konieczność ograniczenia wydatków na żywność spowodowała, że w wielu rodzinach zaczęło występować zjawisko niedożywienia, a nawet głodu. W szczególnie trudnym położeniu znajdują się niepełne rodziny bezrobotne, ponieważ utrata pracy przez jedynego żywiciela rodziny staje się poważnym zagrożeniem ich egzystencji i powoduje destabilizację życia rodzinnego.

Jak wynika z prezentowanych rozważań bezrobocie rodzica (rodziców) w sposób drastyczny powoduje spadek poziomu życia rodziny i zagraża prawidłowemu rozwojowi dziecka oraz wypełnianiu przez rodziców podstawowych funkcji rodziny.

Wraz z wydłużaniem się okresu bezrobocia narastają konflikty w rodzinach. Stosunkowo często też negatywnym zmianom ulegają kontakty bezrobotnego ojca lub matki ze współmałżonkiem i dziećmi, ponieważ rodzice nie mogą zaspokoić oczekiwań dzieci. W rodzinach tych łatwo dochodzi do wybuchów złości, kłótni, konfliktów, rzadziej ma miejsce wzajemne zrozumienie i wsparcie. Długotrwałe bezrobocie sprzyja zjawisku obojętności rodziny, ograniczeniu poparcia i aprobaty ze strony najbliższych osób. Jest symptomem słabnięcia emocjonalnych i opiekuńczych funkcji rodzin bezrobotnych¹⁴.

Zubożenie materialne rodziny wpływa także na realizację funkcji **socjalizacyjno-wychowawczej**. Większość bezrobotnych to ludzie znajdujący się w wieku aktywnego rodzicielstwa. Utrata pracy rodziców

¹³ E. Tomża, *Wpływ bezrobocia na realizację podstawowych funkcji rodziny*, „Problemy Rodziny” 1992, nr 2.

¹⁴ M. Szyłko-Skoczny, *Pomoc społeczna wobec bezrobocia*, „Polityka Społeczna” 1994, nr 3.

zmienia formy opieki nad dziećmi młodszymi. Bezrobocie matki z reguły oznacza odebranie dziecka z przedszkola (ze względu na niemożność ponoszenia związanych z tym kosztów). Również dzieci w wieku szkolnym pozbawione są (z racji wysokich opłat) uczestnictwa w płatnych zajęciach pozaszkolnych.

Ważną funkcją rodziny jest tworzenie odpowiednich warunków edukacyjnych i kulturalnych, umożliwiających rozbudzenie zainteresowań dziecka. W sytuacji zubożenia rodziny i niemożności korzystania z pozarodzinnych form wypoczynku na rodziców spada obowiązek organizowania czasu wolnego dzieci i młodzieży. Funkcja rekreacyjno-towarzyska z jednej strony ulega zawężeniu (mając na uwadze możliwości zaspokojenia potrzeb) – z drugiej zaś poszerza swój zakres w obrębie rodziny, na którą spada obowiązek zaspokojenia potrzeby rekreacji i wypoczynku. Ze względu na ograniczenia finansowe czas wolny spędza się najczęściej w domu. Przeważają bierne formy wypoczynku (głównie przed TV). Najmniej czasu poświęcają dzieci na zajęcia sportowe i czytanie prasy. Niewiele dzieci należy do organizacji szkolnych i pozaszkolnych.

Trudne warunki życia w rodzinach z problemem bezrobocia, deprywacja podstawowych potrzeb, niepewność jutra – nie sprzyjają pozytywnym relacjom pomiędzy członkami rodziny. Bieda wyzwała poczucie winy, bezradności, niską samoocenę u rodziców i dzieci, często poczucie krzywdy i niezadowolenia ze wspólnej egzystencji. To z kolei prowadzi do stanów depresji, lęków, wybuchów agresji.

4.3. Zagrożenia rozwoju dziecka w rodzinie z problemem ubóstwa

Sytuacja dzieci żyjących w rodzinach dotkniętych ubóstwem jest szczególnie trudna. Ubóstwo rodzin związane jest głównie z bezrobociem rodziców, brakiem perspektyw zatrudnienia. Trudna sytuacja materialna w domu ogranicza doświadczanie beztroskiego dzieciństwa, wymaga podejmowania dorosłych nieraz decyzji i rezygnacji z przyjemności przypisanych wiekowi dziecięcemu. Problemy, jakim dziecko musi stawiać czoła, przerastają znacznie jego możliwości i nakładają trudne często do zrozumienia wyrzeczenia.

Niski poziom dochodów oznacza realną groźbę niezaspokojenia podstawowych biologicznych potrzeb członków rodziny i związanego z tym poczucia deprivacji. Zdobywanie środków na wyżywienie, ubranie oraz utrzymanie mieszkania pozostaje w centrum zainteresowania nie tylko dorosłych, lecz także dzieci. Poza obszarem możliwości rodziny ubogiej pozostaje zaspokojenie takich potrzeb jak ochrona zdrowia, kultura, oświata i wypoczynek¹⁵.

Dziecięca bieda dotyczy różnych sfer życia dziecka: ekonomicznej, kulturowej i społecznej¹⁶, i oznacza dla dzieci brak podstawowych pomocy szkolnych i podręczników, gorsze, nieodpowiednie do pory roku ubranie, nieraz brak śniadania lub jakiegokolwiek posiłku w ciągu dnia, brak własnego miejsca do spania.

Brak odpowiednich warunków sanitarnych wpływa na stan zdrowia. Zła dieta (często niedożywienie dzieci), wilgotne mieszkanie, brak zachowania podstawowej higieny są powodem wielu kłopotów zdrowotnych. Brak pieniędzy na lekarstwa i właściwe leczenie powoduje, że problemy zdrowotne narastają. Dzieci, aby pomóc rodzicom, wcześniej podejmują pracę zarobkową, zaniedbując przy tym obowiązek nauki.

Bywa, że 9-12-letnie dzieci utrzymują dom: jedne kradną, inne zebrzą, jeszcze inne myją samochody. „Gorsze dzieci” dojrzewają wcześniej, a w każdym razie wcześniej poznają ciemne strony życia¹⁷.

Trudne warunki materialne, a czasami także obowiązek udzielania pomocy młodszemu rodzeństwu oraz rodzicom (zarabkowanie) ograniczają możliwości właściwego wywiązywania się z roli ucznia¹⁸.

Napotykanne trudności w uczeniu się (z powodu parcjalnych deficytów lub nierównomiernego tempa uczenia się, wynikającego często z nadmiaru obowiązków rodzinnych) mogą się pogłębiać, ponieważ rodzice, zwykle nieposiadający wykształcenia, nie są w stanie udzielić dziecku pomocy. Nie stać ich także na korepetycje ani na prywatne zajęcia reedukacyjne. Środowisko rodzinne nie stymuluje również motywacji dziecka do nauki szkolnej i zdobycia wykształcenia, co może

¹⁵ K. Sawicka, *Sytuacja dzieci w środowisku biedy*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 1997, nr 3 (wkładka, s. 8).

¹⁶ B. Smolińska-Theiss, *Dzieciństwo w małym mieście*, Warszawa 1993.

¹⁷ E. Nowakowska, *Gorsze dzieci*, „Polityka” 2000, nr 9.

¹⁸ Ibidem.

być związane z bierną postawą i brakiem odpowiedzialności za własne życie, charakteryzującym zwykle środowiska ubóstwa¹⁹.

Brak pieniędzy istotnie ogranicza sposób spędzania czasu wolnego. Rozwijanie własnych zainteresowań schodzi na plan dalszy. Niektórych rodziców nie stać na opłacenie zajęć pozaszkolnych. Poza tym dzieci biedne, zwłaszcza z rodzin wielodzietnych, mają więcej obowiązków od swoich rówieśników. Często też przejawiają problemy w nauce i trudności wychowawcze. Zamożniejsi koledzy biednych dzieci izolują się od nich i nie utrzymują z nimi kontaktów. Biedne dzieci postrzegane są jako „inne”. Niewiele mają do zaoferowania w grupie rówieśniczej, w której liczy się to, jak się wygląda i co się posiada. Poczucie inności, przeżywanie wstydu w związku z sytuacją ekonomiczną swojej rodziny, poczucie bezradności wobec problemów dnia codziennego wpływają na wyobrażenia dziecka o świecie i o sobie samym oraz na zakres doświadczeń osobistych i społecznych²⁰.

Ograniczone kontakty rówieśnicze ujemnie wpływają na rozwój osobowości dziecka. Odrzucenie i stygmatyzacja ubogich uczniów sprawiają, że są oni przekonani o swojej niskiej wartości, boją się podejmować wyzwania, nie mogą liczyć na akceptację, poparcie i pomoc kolegów. Często też są szykanowani i wyśmiewani z powodu swojego wyglądu, niemodnych ubrań i korzystania z pomocy opieki socjalnej. Stereotyp ubóstwa funkcjonujący jeszcze w społeczeństwie określa ubogich jako margines społeczeństwa. Tworzą się enklawy biedy. Dzieci w swoim środowisku nie mają żadnego pozytywnego przykładu wyjścia z sytuacji ubóstwa. Doświadczenia ich związane są z tzw. kulturą biedy: ubóstwem w sensie materialnym, ale też duchowym. Warunki materialne sprawiają, że dzieci z rodzin ubogich nie są w stanie uczestniczyć zarówno w kulturze popularnej, jak i w tzw. kulturze wyższego rzędu.

Brak kompetencji społecznych i niekorzystne warunki zewnętrzne do ich nabycia w rodzinach ubogich pogłębiają krąg bezradności wobec własnego ubóstwa i pojawiających się trudności życiowych. Tym samym dzieci narażone są bardziej na wszelkiego rodzaju patologie społeczne,

¹⁹ Por.: J. Boczoń, W. Toczyski, A. Zielińska, *Ubóstwo jako zjawisko społeczne oraz przedmiot pracy socjalnej*, (w:) *Pedagogika społeczna*, T. Pilch, J. Lepalczyk (red.), Warszawa 1993.

²⁰ K. Sawicka, *Sytuacja dzieci...*, op. cit. s. 10-11.

gdyż rodzina nie daje poczucia bezpieczeństwa, wsparcia, często nie jest w stanie zaspokoić zarówno ich potrzeb biologicznych, jak i emocjonalnych. Dotyczy to zwłaszcza dzieci pochodzących z rodzin ubogich o niestabilnym stylu życia, wśród których dominują rodziny z problemem alkoholowym, na ogół wielodzietne, których sytuacja ekonomiczna jest na niskim poziomie (obniżonym jeszcze przez wydatki na alkohol). Rodziny te są zwykle dysfunkcyjne zarówno pod względem ekonomicznym, jak i socjalizacyjnym oraz psychohygienicznym²¹.

Dzieci wychowywane w takich rodzinach, żyjące w ciągłym napięciu, bez oparcia w dorosłych, pozbawione są poczucia bezpieczeństwa, kontaktów społecznych opartych na zaufaniu, wzorów konstruktywnych sposobów radzenia sobie z problemami emocjonalnymi. Uczą się, że nie można ufać dorosłym – w tej sytuacji oparcia szukają albo w świecie własnych przeżyć, albo w dorosłych spoza rodziny, albo w grupach rówieśniczych preferujących negatywne wzorce zachowań. Uczą się, że nie wolno mówić o problemach, co prowadzi do izolacji, zamknięcia się i samotności²².

Często wśród dzieci ubogich są dzieci krzywdzone, ponieważ alkoholizm jednego lub obojga rodziców oraz bieda i bezrobocie to główne czynniki sprzyjające stosowaniu przemocy (zwłaszcza fizycznej) wobec dziecka.

Bieda dzieci jest szczególnie ważnym problemem społecznym, gdyż odnosi się zarówno do teraźniejszości, jak i do przyszłości społecznej. Kryje się w niej niebezpieczeństwo utrwalenia się niedostatku czy nędzy i związanych z tym negatywnych zjawisk; rysuje się realna groźba przekazania tych doświadczeń innym pokoleniom, czyli groźba dziedziczenia biedy²³.

PROBLEMY DO DYSKUSJI

1. Jakie są przyczyny dysfunkcyjności rodziny?
2. Uzasadnij dlaczego rodzina z problemem bezrobocia jest rodziną dysfunkcyjną.

²¹ Ibidem, s. 10-11.

²² W. Sztander, *Rodzina z problemem alkoholowym*, Warszawa 1995, s. 24-25.

²³ E. Tarkowska, *O biedzie w Polsce* (Polska strona grodu www.pajacyk.pl).

3. Scharakteryzuj sytuację dziecka w rodzinie z problemem ubóstwa.

ZALECANA LITERATURA

1. Brągiel J., Janke A., Kawula S., *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*, Toruń 1998.
2. Cudak H. Ł., *Problemy współczesnej rodziny w Polsce*, Piotrków Trybunalski 1998.
3. Izdebska J., *Dziecko w rodzinie u progu XXI wieku. Niepokoje i nadzieje*, Białystok 2000.
4. Kawula S., *Świadomość wychowawcza rodziców*, Toruń 1975.
5. Myślicka L. (red.), *Rodziny dysfunkcyjne*, Wrocław 1991.
6. Olubiński A., *Konflikty małżeńskie a warunki i efekty wychowawcze w rodzinie*, Toruń 1987.
7. Pielkowska J. A., *Opieka i wychowanie dzieci w rodzinach dotkniętych bezrobociem*, (w:) Cudak H. (red.), *Rodzina polska u progu XXI wieku*, Łowicz 1997.
8. Ratajczak Z. (red.), *Bezrobocie: między bezradnością a nadzieją*, Katowice 2001, t. 4.
9. Tomża E., *Wpływ bezrobocia na realizację podstawowych funkcji rodziny*, „Problemy Rodziny” 1992, nr 2.

NOTATKI DLA STUDENTA

5

Osamotnione dzieciństwo w rodzinach dysfunkcyjnych. Wyjaśnienie podstawowych kategorii pojęć

5.1. Samotność i osamotnienie jako kategoria pojęć

Zarówno w języku potocznym, jak i w literaturze naukowej pojęcia: **samotność** i **osamotnienie** uznaje się za bliskoznaczne, ponieważ zawierają podobną, bardzo zbliżoną treść. Jan Szczepański¹ sugeruje, aby odróżnić te pojęcia, jako dwa nieco odmienne stany ludzkiej egzystencji.

Samotność towarzyszy człowiekowi w każdym okresie jego życia, dotyczy zwłaszcza ludzi starszych, a nierzadko też młodzieży i dzieci. Potocznie oznacza przebywanie w odosobnieniu, brak towarzystwa, rodziny, bliskich, sąsiadów, bycie samotnym w określonym czasie².

Zdaniem J. Szczepańskiego³, **samotność** jest specyficznym stanem psychicznym (wybieranym świadomie), subiektywnym doświadczeniem człowieka.

Janusz Rembowski⁴ wymienia pięć podejść do rozumienia pojęcia **samotności**:

¹ J. Szczepański, *Sprawy ludzkie*, Warszawa 1980.

² J. Izdebska, *Osamotnienie dziecka w rodzinie dysfunkcyjnej. Wyzwania pedagogiczne*, Zeszyty Naukowe WSSM 2002 nr 6.

³ J. Szczepański, *Sprawy ludzkie*, op. cit.

⁴ J. Rembowski, *Samotność*, Gdańsk 1992.

- 1) psychodynamiczne – w którym samotność doświadczana jest jako siła dynamiczna i patologiczna, a jej źródeł upatruje się w przeżyciach i doświadczeniach okresu dzieciństwa;
- 2) fenomenologiczne – określa przyczyny samotności, które tkwią wewnątrz człowieka, w jego przeżyciach i doznaniach aktualnych;
- 3) egzystencjalistyczne – zakładające, iż pomimo tego, że **samotność** jest niewątpliwie doświadczeniem bolesnym dla człowieka, to ma ono również siłę kreatywną;
- 4) interakcjonalistyczne – dotyczące samotności emocjonalnej i społecznej (brak związków intymnych, brak więzi społecznych);
- 5) poznawcze – samotność pojawia się i nasila wtedy, gdy kontakty społeczne maleją i wygasają.

W nawiązaniu do wymienionych źródeł samotności, można wyróżnić trzy typy samotności (wg Craiga Ellisona)⁵:

- 1) **emocjonalna** – wiąże się z brakiem albo utratą intymnej więzi psychologicznej z drugą osobą. Osoba osamotniona emocjonalnie czuje się całkowicie sama i może wrócić do normalnego życia tylko przez nawiązanie nowych głębokich związków z ludźmi;
- 2) **społeczna** – towarzyszy jej poczucie braku celu, pustki, niepokoju, osoba potrzebuje wtedy związku z grupą (np. akceptujących przyjaciół);
- 3) **egzystencjonalna** – łączy się z poczuciem izolacji, która pojawia się wtedy, gdy człowiek oddzielony jest od Boga. Życie nie ma dla niego sensu ani celu.

Osamotnienie – dotyczyć może każdego człowieka niezależnie od wieku. Człowiek samotny nie musi być zawsze osamotniony, silną więź duchową z innymi utrzymuje on np. za pośrednictwem tworzonych dzieł sztuki, myśli, idei. Zdarza się również, iż może czuć się osamotniony, przebywając z innymi w rodzinie, w grupie rówieśniczej, sąsiedzkiej czy zawodowej⁶. **Osamotnienie** oznacza brak kontaktu człowieka z innymi ludźmi oraz samym sobą⁷. Jest to taki stan psychiczny, który charakteryzuje się osłabieniem więzi lub bolesną dolegliwością braku więzi i stałego kontaktu z osobą dla niego znaczącą⁸. Ludzie osamotnieni potrzebują innych, aby nawiązywać wzajemne kontakty, interak-

⁵ Cyt. za G. R. Collins, *Samotność, jak sobie z nią poradzić*, Warszawa 2002.

⁶ J. Izdebska, *Osamotnienie dziecka w rodzinie...*, op. cit., s. 95

⁷ J. Szczepański, *Sprawy ludzkie*, op. cit.

⁸ M. Łopatkowa, *Samotność dziecka*, Warszawa 1983.

cje, budować społeczne związki. Najczęściej osamotnienie jest skutkiem zewnętrznych warunków, sytuacji, w jakiej znalazł się człowiek i z czego nie jest zadowolony. Na przykład niepowodzenia w relacjach z innymi stanowią przyczynę zerwania lub osłabienia więzi między ludźmi, a źródłem nagłego osamotnienia jest utrata najbliższych (śmierć dziecka, współmałżonka, rodzica, odejście kogoś bliskiego, kto istnieje nadal)⁹.

Osamotnienie dziecka w rodzinie może być także skutkiem zaniedbywania dziecka, jego chłodnego traktowania, obojętności uczuciowej rodziców wobec dziecka, a nawet odrzucenia emocjonalnego dziecka przez jednego lub obojga rodziców. Unikanie wzajemnych kontaktów pomiędzy rodzicami a dzieckiem prowadzi do osłabienia więzi emocjonalnej i zwiększa poczucie dziecięcego osamotnienia. Dziecięce osamotnienie nie jest świadomym wyborem, ale zawsze koniecznością, towarzyszy mu niepokój, niezadowolenie, często ból, cierpienie, wstyd, bezradność dziecięca, ucieczka w świat wewnętrznych przeżyć, doznań. Stan psychiczny zwany **osamotnieniem dziecięcym** tworzy suma doświadczeń i przeżyć, jakich dziecko doznaje, także zachowania, które podejmuje. Są one określoną reakcją na sytuację, w jakiej dziecko znalazło się, a wobec której jest bezsilne i bezradne¹⁰.

Te rodzinne sytuacje warunkują wartościowanie doświadczeń, decydują o tym, w jaki sposób dziecko poznaje i przeżywa rzeczywistość. Dziecko potrzebuje kontaktu fizycznego oraz słownego z rodzicami. Potrzebuje bliskości i serdeczności. Wyniki badań z tego zakresu¹¹ wskazują, iż najczęściej rodzice mimo że przebywają z dzieckiem w domu, nie prowadzą z nimi rozmów. Dzieci w zaaranżowanej zabawie lalkami nie potrafiły w większości przedstawić sytuacji serdeczności i bliskości rodzinnej.

⁹ J. Izdebska, *Osamotnienie dziecka w rodzinie...*, op. cit.

¹⁰ Ibidem, s. 96.

¹¹ R. Grochocińska, *Psychospołeczna sytuacja dzieci w rodzinach rozbitych*, Gdańsk 1990.

5.2. Samotność i osamotnienie w przeżyciach dziecka w młodszym wieku szkolnym

Niewłaściwe relacje rodzinne mogą wywoływać poczucie odrzucenia, osamotnienia. Pierwsze przeżywanie samotności ma miejsce właśnie w domu rodzinnym.

Badanie różnych problemów dotyczących osamotnienia dziecka możliwe jest dzięki zastosowaniu badań jakościowych, które dają szansę poznawania jednostkowych przypadków. Umożliwiają tym samym poznawanie indywidualnych znaczeń i zrozumienie subiektywnej ważności przeżyć i doświadczeń dziecka.

W badaniach jakościowych nad osamotnieniem dziecka zastosowanie mogą mieć takie metody jak: studium indywidualnego przypadku, otwarty wywiad pogłębiony, metoda biograficzna, analiza treści wytworów działalności dziecka, obserwacja uczestnicząca, metody projekcyjne¹². Poznawanie bowiem autentycznych przeżyć, doświadczeń, motywów zachowań jest możliwe tylko poprzez odwołanie się do subiektywnego doświadczenia dziecka.

W badaniu przejawów osamotnienia dziecięcego zastosować można: zdania niedokończone lub opowiadania niedokończone. Zdania niedokończone pełnią rolę pobudzającą dziecko do wypowiedzi, do określonych skojarzeń. Technika ta służy do badania nieświadomych obszarów psychiki, jak też treści uświadomionych, które dziecko nie chce lub nie może ujawnić z powodu lęku, braku odwagi, nieśmiałości itp. Badania z wykorzystaniem tej techniki pozwalają poznać emocjonalną i motywacyjną sferę osobowości dziecka. Z kolei opowiadanie niedokończone pozwala dziecku na swobodną ekspresję słowną. Projektując dokończenie wyraża ono (dzięki mechanizmowi projekcji) swoje myśli, uczucia, przeżycia nastawienia i oceny¹³.

Syndrom osamotnienia ma swoje realne przyczyny i konsekwencje. Próbę odpowiedzi na pytanie: jakie są przeżycia dziecka w wieku wcze-

¹² J. Izdebska, *Dziecko osamotnione w rodzinie. Kontekst pedagogiczny*, Białystok 2004, s. 70.

¹³ J. Izdebska, *Rodzina dysfunkcyjna źródłem osamotnienia dziecka. Teoretyczne i metodologiczne aspekty badań*, (w:) *Pedagogika społeczna w służbie rodzinie*, Kielce 2005, t. II, s. 76.

sno szkolnym odczuwającego samotność w domu rodzinnym i jakie są tego konsekwencje? – podjęła w swoich badaniach m.in. R. Grochocińska¹⁴ posługując się metodą projekcyjną. Testy obrazkowe w wersji dla dziewczynek i chłopców przedstawiały dzieci:

- 1) zapłakane,
- 2) smutne,
- 3) zamyślane.

Po obejrzeniu obrazków przez badane dzieci zadano im pytanie: o którym obrazku chciałbyś porozmawiać? Najwięcej – 47,3% chciało porozmawiać o dziecku smutnym, 33,7% – o zamyślanym, a 19,0% o zapłakanym. Wszystkim dzieciom zadano trzy pytania:

- 1) O czym myśli Kasia/Janek?
- 2) W jaki sposób pocieszyłbyś Kasię/Janka?
- 3) Czy kiedyś czułeś się tak jak Kasia/Janek?

Z analizy treści odpowiedzi na pierwsze pytanie wynika, iż dzieci wskazują przyczyny przeżywanego smutku, zamyślenia i zapłakania oraz upatrują go w czterech obszarach: lęku (53,7%), braku kontaktu z innymi (21,3%), odbioru otaczającej rzeczywistości (13,1%), szukania wyjścia z sytuacji (11,9%).

Wyniki badań dotyczące pytania nr 2, wskazują na pięć różnych sposobów udzielania pomocy. Największa ilość dzieci (36%) nie potrafiła znaleźć konkretnej formy pomocy (brak pomysłu). Druga grupa dzieci (28%) proponowała zabawę lub gry, aby pomóc uporać się z samotnością. Trzecia grupa badanych dzieci (17%) ograniczyła swoją pomoc do słownego pocieszenia (minimalizując sytuację trudną). Jedynie 10% dzieci zaproponowało rozmowę w sytuacji osamotnienia (nie w formie wymiany myśli, lecz rozmowy „o czymś”). Tylko 9% dzieci wyraziło swoją pomoc w formie czułych gestów i bliskiej serdeczności.

Na pytanie trzecie – 86,4% badanych dzieci podaje, iż czuły się już tak jak dzieci z obrazka i ich przeżycia nie są im obce.

¹⁴ Badania dotyczyły 70 dzieci odczuwających samotność (kryterium doboru grupy stanowiła skala samotności LLCA, koncentrując się na podskali: samotność wynikająca z relacji z rodzicami). W badaniu zastosowano metodę projekcyjną (testy obrazkowe) oraz kwestionariusz CBI Schaeffera i Paronsona. Metodę projekcyjną (3 testy obrazkowe własnej konstrukcji) zastosowano w dwóch wersjach – jedna dla dziewczynek (na każdym z 3 obrazków w wersji dla dziewczynek była dziewczynka), drugą dla chłopców (na każdym z 3 obrazków w wersji dla chłopców był chłopiec). R. Grochocińska, *Samotność w rodzinie w przeżyciach dziecka w wieku wczesnoszkolnym*, *Rocznik Pedagogiki Rodziny*, R. 5.

Uzyskane wyniki badań pozwalają ukazać związek między odczuwaniem przez dziecko samotności w domu rodzinnym a jego zachowaniem. Wyniki badań kwestionariuszem CBI wskazują ponadto, iż badane dzieci cechuje głównie nieśmiałość, izolacja od grupy oraz niski poziom ekspresji słownej, które w niekorzystny sposób wpływają na kontakty dziecka z bliższym i dalszym środowiskiem oraz mogą powodować odrzucenie przez grupę (jako dalsze skazanie na izolację, osamotnienie). Istotną sprawą staje się umiejętność rozpoznawania syndromu dziecka osamotnionego (osamotnienia dziecka) i umiejętność pracy z dzieckiem osamotnionym w domu rodzinnym i w szkole.

5.3. **Osamotnione dzieciństwo w rodzinie dysfunkcyjnej**

Badania dotyczące osamotnienia dziecka i jego przeżyć z tym związanych w wybranych typach rodzin dysfunkcyjnych przeprowadziła m.in. J. Izdebska¹⁵ ukazując, iż warunki środowiskowe, rodzinne, w których dziecko żyje mają określony wpływ na stan psychiczny, stają się źródłem subiektywnych doświadczeń i przeżyć dziecięcych (dzieciństwo osamotnione).

Jak wynika z badań dzieci z rodzin ubogich odczuwają swoje osamotnienie i wskazują na przyczyny powodujące ten stan przeżyć i doświadczeń: brak miłości rodziców do dziecka (48%), brak przyjaciół, kolegów (48%), brak akceptacji, zainteresowania (24%), brak pieniędzy (24%), kłótnie w domu (16%), śmierć rodziców, bliskich osób (12%), porzucenie przez rodziców (8%)¹⁶.

Przeżycia, jakie towarzyszą dziecku na skutek doświadczanej biedy można określić jako: upokorzenie, wstyd, smutek, poczucie bycia gorszym. Doświadczana przez dziecko bieda wywoływać w nim może niekorzystne przeżycia prowadzące do poczucia osamotnienia w rodzinie, grupie rówieśniczej, w szkole, w środowisku lokalnym. Dziecko doświadczając biedy materialnej w domu, w szkole, w relacjach z rówie-

¹⁵ Badania były prowadzone przez studentów w latach 2000-2003 i dotyczyły 370 dzieci w wieku 7-11 lat oraz ich rodziców. Dobór próby badawczej miał charakter celowy (typ rodziny dysfunkcyjnej, wiek dziecka).

¹⁶ J. Izdebska, *Dziecko osamotnione w rodzinie...*, op. cit., s. 86.

śnikami przyjmuje często postawę izolowania się i unikania innych osób. Ukrywając biedę własną i swojej rodziny przed innymi (głównie rówieśnikami, sąsiadami), „zamyka się” w sobie, co prowadzi stopniowo do osłabienia kontaktów społecznych. Osamotnienie na skutek biedy może rodzić także postawę agresji w stosunku do najbliższych w rodzinie i w środowisku lokalnym. W ten sposób dziecko wyraża swoje niezadowolenie i bunt przeciw warunkom, w jakich musi żyć. Zarówno postawa „oddalania się”, unikania kontaktów, jak też postawa agresywna jaką dziecko przyjmuje w swoim zachowaniu, w konsekwencji prowadzi do osłabienia relacji pomiędzy dzieckiem a rodzicami, rodzeństwem, rówieśnikami. W wyniku doznawanych przeżyć, trudnych doświadczeń, słabnących relacji międzyludzkich, dzieciństwo w biedzie przybiera charakter dzieciństwa osamotnionego¹⁷.

Podobnie sytuacja dziecka w rodzinie osieroconej na skutek śmierci jednego z rodziców, rozwodu czy samotnego rodzicielstwa jest trudna i może prowadzić do osamotnienia dziecka. Śmierć rodzica pozostawia na zawsze głęboki ślad w psychice dziecka, powoduje często utratę poczucia bezpieczeństwa. Zerwana łączność między dzieckiem a zmarłym rodzicem prowadzi do stanu głębokiego osamotnienia. Dziecko ma poczucie krzywdy wyrządzonej mu przez los, pustki wywołanej śmiercią matki lub ojca. Często zamyka się w sobie, w swoim wewnętrznym świecie, unika kontaktów społecznych.

W przypadku rozpadu rodziny na skutek rozwodu, negatywne doświadczenia i przeżycia, jakich dziecko doznaje nakładają się na siebie i kumulują powodując, iż rozwód jest dla niego bolesnym przeżyciem. Dziecko pozbawione zostaje stałych interakcji z drugim rodzicem, za którym tęskni. Odrzucone przeżywa uczucie opuszczenia go przez bliską mu osobę, osamotnienie. Osamotnienie dziecka w rodzinie rozwiedzionej jest skutkiem niezaspokojonych potrzeb, zwłaszcza potrzeby bezpieczeństwa.

Badania J. Izdebskiej¹⁸ ukazały problem osamotnienia dzieci w rodzinach niepełnych na skutek rozwodu. Jak wynika z badań prawie wszystkie dzieci (97%) czują się osamotnione na skutek odejścia ojca z domu po rozwodzie. Przeżycia dziecięce związane z rozwodem

¹⁷ J. Izdebska, *Osamotnienie dziecka...*, op. cit., s. 96-97.

¹⁸ J. Izdebska, *Dziecko osamotnione w rodzinie...*, op. cit., s. 93-94.

rodziców są bardzo silne. Często dziecko zamyka się w sobie, unika kontaktów międzyludzkich, jest smutne. Na pytanie, co to jest osamotnienie, odpowiedź najczęściej była kojarzona przez dzieci z sytuacją związaną z odejściem ojca z domu (po rozwodzie). Z kolei dziecko żyjące w rodzinie niepełnej biologicznie (samotnie wychowującej matki – rzadziej ojca) – pozbawione zostaje możliwości nawiązywania, budowania więzi emocjonalnej z drugim rodzicem¹⁹. Od urodzenia wzrasta ono w świadomości, że nie ma miejsca dla drugiej osoby, na ogół ojca.

Sytuacja dzieci z rodzin niepełnych jest trudna, tworzy ją suma bolesnych przeżyć, doświadczeń, których źródłem jest osłabienie lub całkowite zerwanie więzi pomiędzy rodzicem a dzieckiem, prowadzące zawsze do poczucia osamotnienia²⁰.

Należy jednak zauważyć, że sytuacja dziecka w rodzinie niepełnej nie zawsze musi prowadzić do osamotnienia. Jest ona uwarunkowana w znacznym stopniu kulturą stosunków międzyludzkich w rodzinie, stopniem więzi emocjonalnej z rodzicem (lub obojgiem rodzicami w sytuacji rozwodu), atmosferą życia rodzinnego.

Dla życia i rozwoju dziecka szczególnie groźne w skutkach są występujące w rodzinie zjawiska patologii społecznej, stanowiące często źródło jego osamotnienia (przemoc, alkoholizm). Inne badania przeprowadzone w ramach seminarium magisterskiego pod kierunkiem J. Izdebskiej²¹ dotyczyły problematyki osamotnienia dzieci, wobec których rodzice stosują przemoc.

Z badań tych wynika, że dzieci mają poczucie osamotnienia głównie wtedy gdy same doznają przemocy fizycznej, psychicznej, lub gdy przemoc stosowana jest wobec innych członków rodziny (np. ojciec bije mamę). Reakcją dziecka na przemoc wobec niego są ucieczki z domu, kontakty ze środowiskiem zdemoralizowanym, nadużywanie alkoholu,

¹⁹ E. Kozdrowicz, *Sytuacja dziecka w rodzinie samotnej matki*, Warszawa 1989.

²⁰ J. Izdebska, *Osamotnienie dziecka...*, s. 98.

²¹ Badania przeprowadzone zostały za pomocą metody indywidualnych przypadków z zastosowaniem takich technik badawczych, jak test: niedokończonego opowiadania, test niedokończonych zdań, analiza wytworów działalności dziecka – wypracowania na temat: Moja rodzina; List dzieci do rodziców.

Badaniem objęto 44 dzieci. W badaniach chodziło m.in. o ustalenie zależności między stosowaniem wobec dziecka w rodzinie przemocy a jego osamotnieniem. Wyniki badań zostały ujęte w pracy mgr B. Gogol „Przemoc w rodzinie a osamotnienie dziecka”, Białystok 2003, Zakład Pedagogiki Społecznej pod kierunkiem prof. J. Izdebskiej.

narkotyków, samobójstwa, stosowanie przemocy wobec rówieśników. Może to być również tzw. „ucieczka psychiczna”, charakteryzująca się głębokim osamotnieniem dziecka²². Osamotnienie dzieci staje się następstwem, skutkiem stosowanej wobec nich przemocy, a podstawowym wyznacznikiem poczucia osamotnienia dzieci jest brak więzi emocjonalnej w rodzinie, subiektywne poczucie bycia niepotrzebnym i niekochanym przez rodziców. Po każdym niemalże akcie przemocy wobec dziecka pojawia się „symptom osamotnienia”, zaś poczucie osamotnienia zyskuje na sile, jeśli przemoc powtarza się. Jeżeli dziecko codziennie czuje się niekochane, zagrożone przemocą, to poczucie osamotnienia towarzyszy mu stale, cierpi, odczuwa pełną izolację, oddalenie od najbliższych. Ale jednocześnie jest bezradne i bezsilne wobec tej sytuacji, którą codziennie przeżywa, której doświadcza.

Osamotnienie odczuwają także dzieci z rodzin z problemem alkoholowym. Jest im źle, smutno, czują się odrzucone przez najbliższych, niepotrzebne w rodzinie²³. Często też przeżywają swoje osamotnienie w grupie rówieśniczej spowodowane biedą w rodzinie.

Lęk dzieci, których rodzic (lub oboje rodzice) pije uwidacznia się w zachowaniu dziecka, które charakteryzuje smutek, izolacja od innych osób, złość, agresja, wymuszona dyscyplina²⁴. Dzieci osamotnione rzadko rozmawiają ze swoimi rodzicami o szkole, kolegach, zainteresowaniach, marzeniach. Potwierdzają to również wyniki badań. Prawie wszystkie dzieci (93% chłopców i 91% dziewcząt) odczuwają lęk, strach przed rodzicem – najczęściej ojcem alkoholikiem, ponieważ: bije, krzyczy, awanturuje się, jest nerwowy, niszczy, rozbija meble (wypowiedzi dzieci).

Podczas częstych kłótni w rodzinie z problemem alkoholowym dzieci czują się osamotnione, jest im źle, smutno, często cierpią w samotności, boją się, czują się winne (wypowiedzi dzieci). Mając poczucie osamotnienia – boją się tego rodzaju przeżyć (75% badanych dzieci) i poszukują kontaktów z osobami im bliskimi lub zamykają się w sobie, uciekając w świat fikcji, fantazji.

²² Ibidem, s. 98.

²³ Zob. m.in. M. Ryś, *Rodzina z problemem alkoholowym jako rodzina dysfunkcyjna*, „Studia nad Rodziną” 1998, nr 2, (w:) W. Sztander, *Dzieci w rodzinie z problemem alkoholowym*, Warszawa 1995.

²⁴ M. Łopatkowa, *Samotność dziecka*. Warszawa 1983.

Przeprowadzone wywiady z dziećmi oraz analiza listów pisanych przez nie do rodziców wskazują na to, jakich przeżyć, stanów uczuciowych doświadczają dzieci alkoholików. Wśród nich dominuje wstyd (dotyczy zachowań rodzica alkoholika, jego wyglądu, wulgarnych słów, krzyku), poczucie winy, strach przed rodzicem alkoholikiem – często towarzyszą im przez całe lata ich dzieciństwa młodości, złość i nienawiść do pijącego rodzica²⁵. Przeżycia, jakich doświadczają sprawiają, że ich dzieciństwo jest **osamotnione**.

Reakcją dziecka osamotnionego (w rodzinie dysfunkcyjnej) na warunki, w jakich żyje, na zerwane więzi emocjonalne – bywa postawa izolacji, unikanie kontaktów społecznych oraz postawa agresywna w stosunku do kolegów, nauczycieli, rodzica, sąsiada. Tym agresywnym zachowaniem stara się zwrócić na siebie uwagę. Wśród dzieci osamotnionych można wskazać na te, które są „pogodzone” z własnym losem na skutek swej bezradności wobec rzeczywistości, w której żyją, a której nie są w stanie zmienić. Niebezpieczeństwo przyjęcia tego rodzaju postawy przez dziecko może ujawnić się w późniejszych latach, w okresie młodości i dorosłości, w trudnościach związanych z wyrażaniem uczuć osobom bliskim²⁶.

PROBLEMY DO DISKUSJI

1. Scharakteryzuj pojęcia: samotność, osamotnienie.
2. Jakie są przyczyny osamotnienia dziecka w rodzinie?
3. Scharakteryzuj dzieciństwo osamotnione na wybranym przykładzie rodziny dysfunkcyjnej. Omów skutki osamotnienia dziecka w rodzinie dysfunkcyjnej.

ZALECANA LITERATURA

1. Bajkowski T., *Samotność dziecka w rodzinie*, (w:) *W służbie dziecku*, J. Wilk (red.), Lublin 2003.

²⁵ Badania prowadzone były w Zakładzie Pedagogiki Społecznej w latach 2001-2003, w ramach seminarium magisterskiego prof. J. Izdebskiej.

²⁶ J. Izdebska, *Rodzina dysfunkcyjna źródłem osamotnienia dziecka. Teoretyczne i metodologiczne aspekty badań*, (w:) *Pedagogika społeczna w służbie rodzinie*, K. Gąsior, T. Sakowicz (red.), Kielce 2005.

2. Cudak H., *Osamotnienie dziecka we współczesnej rodzinie*, „Pedagogika Społeczna” 2001, nr 2.
3. Dyczewski L., *Więź pokoleń w rodzinie*, Warszawa 1976.
4. Izdebska J., *Dziecko osamotnione w rodzinie. Kontekst pedagogiczny*, Białystok 2004.
5. Jundziłł E., *Pedagogika człowieka samotnego*, Gdańsk 2000.
6. Kozłowski W., Pawłowska R., *Samotność i osamotnienie*, „Nowa Szkoła” 1996, nr 5.
7. *Elementarne pojęcia pedagogiki społecznej i pracy socjalnej*, Lalak D., Pilch T. (red.), Warszawa 1999.
8. Łopatkowa M., *Samotność dziecka*, Warszawa 1983.
9. Wilk I., *Pedagogika rodziny*, Lublin 2002.

NOTATKI DLA STUDENTA

6

Pomoc rodzinie – kierunki i formy pomocy współczesnej rodzinie dysfunkcyjnej

6.1. Kierunki pomocy rodzinie

W związku z postępującą marginalizacją, powodującą wykluczenie społeczne (zwłaszcza osób i rodzin z problemem ubóstwa) wzrasta potrzeba socjalnego, społecznego i pedagogicznego wsparcia rodziny oraz prowadzenia profilaktycznych i kompensacyjnych działań, które wspomagają egzystencję i wychowanie rodzin przeciętnych oraz dotkniętych biedą¹.

Pomoc społeczna w Polsce adresowana jest głównie do tych osób, które nie korzystają z innych świadczeń. Podstawowym celem pomocy społecznej jest zaspokojenie niezbędnych potrzeb jednostek i rodzin znajdujących się w trudnej sytuacji życiowej oraz osób, które wymagają pomocy z tytułu zagrożeń związanych ze zjawiskiem patologii społecznej.

Instytucja pomocy społecznej świadczy usługi przeznaczone dla konkretnych jednostek lub rodzin. Poprzedzone jest to procesem identyfikacji potrzeb, diagnozą sytuacji osób potrzebujących i opracowaniem adekwatnego (i optymalnego) planu pomocy. To kryterium

¹ S. Kawula, *Dziecko w rodzinie ryzyka – zagrożenia socjalne*, (w:) S. Kawula, J. Brągiel, A. W. Janke, *Pedagogika rodziny*, Toruń 1998, s. 285.

odróżniające pomoc społeczną od innych instytucji również społecznie sponsorowanych².

Pomoc rodzinie to forma **bezpośredniego oddziaływania na rodzinę i pośredniego na dziecko**, wspierająca jego rozwój biosocjokulturalny. Może przybrać trzy kierunki działań:

1. Kompensację społeczną,
2. Profilaktykę wychowawczą,
3. Ratownictwo.

Przez **kompensację** należy rozumieć wyrównywanie braków środowiskowych i organicznych. Są to braki pierwotne, które sprzężone mogą wywoływać braki wtórne objawiające się niedoskonałościami rozwoju biologicznego, społecznego czy kulturalnego. Wyrównywanie braków środowiskowych w stosunku do różnych kategorii może mieć charakter pomocy socjalnej dziecku i rodzinie oraz pomocy wychowawczej³.

Profilaktyka traktowana jest jako działalność związana z neutralizowaniem wpływu czynników powodujących potencjalne zagrożenie rozwoju biosocjokulturalnego. Polega na ujawnieniu zarówno uwarunkowań negatywnych, zaburzających rozwój, jak też tych elementów środowiska, które obecnie nie wywołują zagrożenia, ale w przyszłości mogą zaburzyć prawidłowy przebieg rozwoju jednostki. Działanie profilaktyczne może być bezpośrednio ukierunkowane na dziecko i polega na dostarczeniu mu bodźców, stymulowaniu rozwoju bądź też na podejmowaniu działań uprzedzających występowanie skutków negatywnych stanów. Oddziaływania profilaktyczne w stosunku do rodzin polegają głównie na wzbogacaniu wiedzy rodziców o uwarunkowaniach przebiegu procesu rozwoju biosocjokulturalnego dziecka w rodzinie. Odbywać się mogą zarówno w formie poradnictwa indywidualnego, jak też i zbiorowej pedagogizacji rodziców⁴.

Ratownictwo zdaniem H. Radlińskiej zjawia się z zewnątrz w razie nagłego nieszczęścia jednostki lub klęski gromadnej, doraźnie zwalcza działania złego losu i pierwsze jego skutki⁵.

² T. Kaźmierczak, M. Łuczyńska, *Wprowadzenie do pomocy społecznej. Wybrane zagadnienia*, Warszawa 1996, s. 68-70.

³ I. Lepalczyk, E. Marynowicz-Hetka (red.), *Instytucjonalna pomoc dziecku i rodzinie*, Warszawa – Kraków 1988, s. 75.

⁴ Tamże, s. 37.

⁵ H. Radlińska, *Pedagogika społeczna*, Warszawa 1961, s. 322.

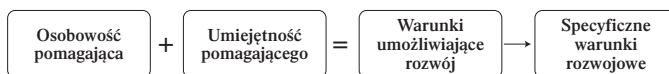
Postępowanie socjalno-wychowawcze należy zacząć od podjęcia działań kompensacyjnych, które mogą być stosowane równoległe z profilaktyką – czasem ją wyprzedzać. Działania ratownicze polegają m.in. na czasowej lub stałej izolacji dziecka od rodziny. Podejmowane są zwłaszcza w rodzinach problemowych, w których próg zagrożenia rozwoju dziecka określa się jako krytyczny. Większość rodzin dysfunkcyjnych potrzebuje pomocy, dlatego tak istotnym zadaniem staje się określenie i wybór jej właściwego kierunku.

6.2. Formy pomocy

Pomoc rodzinie realizowana jest głównie w ramach polityki państwa, która stanowi całokształt oddziaływań instytucji, organizacji społecznych, stowarzyszeń i fundacji podejmowanych na rzecz dziecka i rodziny w środowisku lokalnym⁶. Może posiadać zarówno charakter indywidualny, jak i zespołowy. Osoby udzielające wsparcia to najczęściej pracownicy instytucji specjalizujących się w niesieniu pomocy (pracownik socjalny, pedagog, psycholog, terapeuta).

Głównym zadaniem procesu wspomagania (w odniesieniu do rodziny) są działania dążące do przezwyciężenia trudności zagrażających jej poprawnemu funkcjonowaniu i zakłócających proces wychowania rodzinnego.

Rysunek 1. Schemat procesu wspomagania

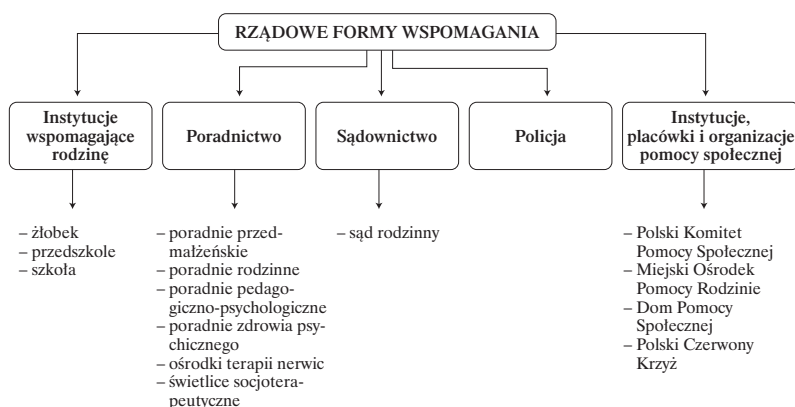
Źródło: J. H. Brammer, *Kontakty służące pomaganiu*, Warszawa 1984.

⁶ Zob. B. Krzesińska-Żach, *Główne kierunki pomocy rodzinie i dziecku w środowisku lokalnym*, (w:) Danilewicz W., Izdebska J., Krzesińska-Żach B. *Pomoc dziecku i rodzinie w środowisku lokalnym*, Białystok 2001, s. 105-122.

Podstawowymi składnikami procesu wspomagania są: **osobowość i umiejętność pomagającego**. Literatura przedmiotu⁷ wyróżnia następujące **cechy osoby pomagającej**: świadomość siebie i swojego systemu wartości; przeżywanie i okazywanie uczuć; pełnienie roli modelu dla wspomaganego; zainteresowanie ludźmi i sprawami społecznymi; jasne zasady etyczne np. uczciwość, poufność i prywatność, stosowność zachowania, szanowanie praw i przywilejów osoby wspomagannej, uprzejmość i szacunek, poczucie odpowiedzialności. Wskazuje się również na warunki, jakie powinna spełniać osoba pomagająca, aby ułatwić rozwój wspomaganemu. Należą do nich: empatia, ciepło i opiekuńczość, otwartość, pozytywny stosunek i szacunek dla wspomaganego; konkretność i specyficzność⁸.

Drugim niezbędnym elementem procesu wspomagania są **umiejętności pomagającego**. Wszystkie style wspomagania mają prowadzić do rozwiązywania problemów i niwelowania zagrożeń współczesnej rodziny oraz obejmują umiejętności ułatwiające ekspresję, rozumienie uczuć, potrzeb i sytuacji, w jakiej znajduje się osoba lub rodzina wymagająca wsparcia.

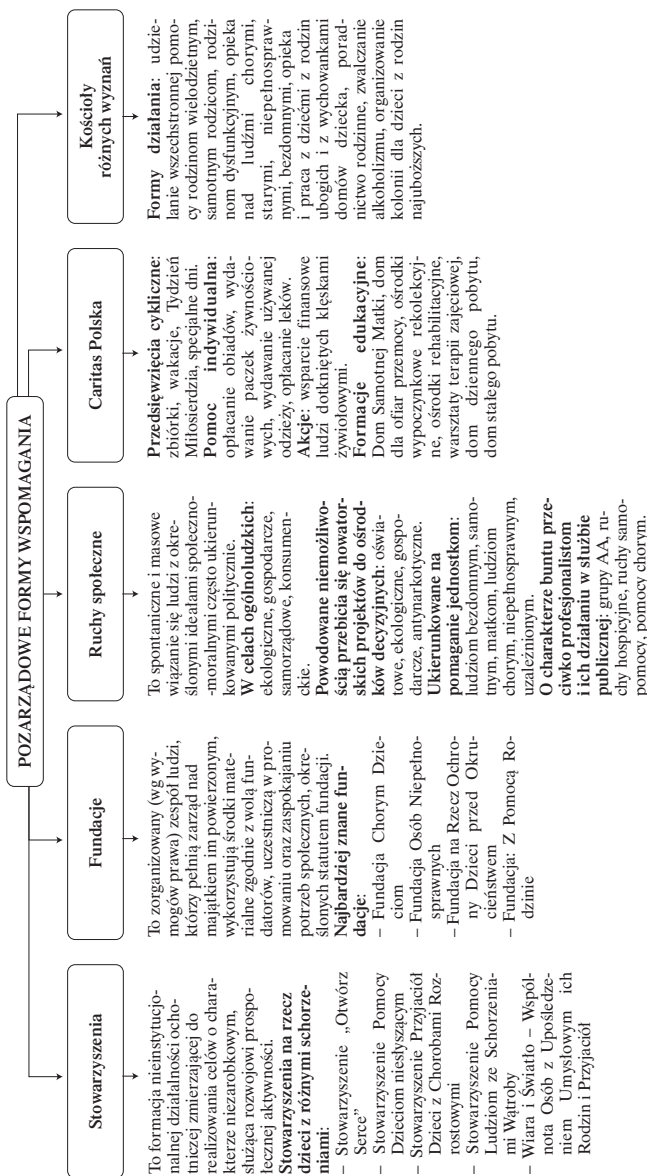
Rysunek 2. Rządowe formy pomocy

⁷ Szerzej D. Pawlak, *Sztuka pomagania. Pracownik socjalny w praktyce pomagania*, „Tematy” 1998, nr 5.

⁸ Zob. L. M. Brammer, *Kontakty służące pomaganiu*, Warszawa 1984.

Rysunek 3. Pozarządowe formy pomocy

Ze względu na potrzeby wielu rodzin należy zwrócić szczególną uwagę na **pomoc socjalną**, w celu zmniejszenia rozpiętości w poziomie zamożności powodowanej m.in. wielodzietnością. Naczelną zasadą w zakresie niesienia pomocy socjalnej rodzinie powinno być uruchamianie takich form polityki społecznej, aby efekty były odczuwane przez ludzi w ich podstawowych środowiskach. Dlatego tak ważnym terenem działania staje się osiedle mieszkaniowe w miastach – z jego instytucjami, organizacjami społecznymi, układem sił społecznych⁹.

Każda grupa rodzin wymaga odmiennych działań pomocowych (socjalnych i pedagogicznych) w postaci form interwencji, porad i kontaktów indywidualnych. Chcąc usprawnić funkcjonowanie wychowawcze rodzin patologicznych i niewydolnych wychowawczo, należy przewidzieć nie tylko działania pedagogiczne w stosunku do tych kategorii rodzin, ale także stosować inny rodzaj interwencji społecznych i ratownictwa, np. prawnego, ekonomicznego, socjalnego czy medycznego¹⁰. W ramach form pedagogicznego wspomaganie rodziny należałoby kształtować świadomość ogólną i opiekuńczo-wychowawczą rodziców oraz kandydatów na przyszłych rodziców.

6.3. Ochrona praw dziecka – wybrane aspekty

Dzieci zasługują na miłość, szacunek, zaufanie i życzliwość. To ich podstawowe prawa... Tak uważał Janusz Korczak, który wniósł istotny wkład w propagowanie idei szczęśliwego dzieciństwa i wszechstronnego rozwoju dziecka. Janusz Korczak jako prekursor ruchu rzecznictwa praw dzieci rozwijał hasła zgodne z poglądami Ellen Key dotyczącymi uznania praw dziecka. To osobiste przekonanie o potrzebie działania na rzecz dziecka dokumentuje swoją postawą (walczy o poprawę warunków życia swoich podopiecznych w Domu Sierot i w Naszym Domu).

Ciągła walka J. Korczaka o prawa dziecka do godności i szacunku przypomina współczesnym pedagogom, że ważne jest i konieczne,

⁹ S. Kawula, *Dziecko w rodzinie ryzyka – zagrożenia socjalne*, (w:) J. Brągiel, A. Janke, S. Kawula, *Pedagogika rodziny...*, op. cit., s. 291-292

¹⁰ W. Badura-Madej, *Wybrane zagadnienia interwencji kryzysowej*, Warszawa 1996.

aby wszystkie dzieci całego świata miały swoje prawa, a dorośli je przestrzegali.

Do 1924 roku los i prawa dziecka były przedmiotem zainteresowania i troski rodziców, wspólnot rodzinnych lub plemiennych, wspólnot lokalnych, kościołów, różnych organizacji pozarządowych, krajowych i międzynarodowych oraz poszczególnych państw.

Pojawiająca się w tym czasie GENEWSKA DEKLARACJA PRAW DZIECKA wychodzi z założenia, że dziecko z racji swojej fizycznej i umysłowej niedojrzałości potrzebuje specjalnego zabezpieczenia i opieki, włączając w to odpowiednią **ochronę prawną zarówno przed, jak i po urodzeniu**. Deklaracja ta uznawała i akceptowała obowiązki ludzkości wobec **każdego dziecka**, przyznając, że najważniejszym przesłaniem do zrealizowania jest danie mu wszystkiego, co ludzkość posiada najlepszego.

Po II wojnie światowej kształtują się warunki do pełnego, uniwersalnego uregulowania, opracowania i uchwalenia konwencji o prawach dziecka. 20.XI.1989 roku Zgromadzenie ONZ uchwaliło jednomyślnie KONWENCJĘ PRAW DZIECKA (1990 r.) – potwierdzając tym samym opinię, że **prawa dziecka wymagają specjalnej ochrony** (ze względu na określoną sytuację dzieci w różnych częściach świata).

Polska ratyfikowała KONWENCJĘ 7.VI.1991 roku, która weszła w życie 7.VII.1991 roku i stanowi światową konstytucję praw dziecka. Przyjmując projekt KONWENCJI pragnęła zainspirować w świecie nowe podejście do dziecka jako **podmiotu praw** – a nie tylko przedmiotu opieki i ochrony. Skoro jest traktowane jako **podmiot** – jest **osobą posiadającą godność i osobowość jako dziecko** (a nie dlatego, że jest zadatkem na dorosłego człowieka).

KONWENCJA PRAW DZIECKA nakłada na państwa obowiązek ochrony dziecka przed dyskryminacją akcentując konieczność traktowania dobra dziecka jako wartości nadrzędnej. Do uwzględniania nadrzędnego interesu dziecka KONWENCJA zobowiązuje nie tylko organy ustawodawcze, ale także sądy i władze administracyjne oraz instytucje opieki nad dziećmi.

Prawa dziecka zawarte w KONWENCJI PRAW DZIECKA nie są jedynymi prawami i podstawowymi wolnościami przysługującymi dziecku. Przysługują mu bowiem wszystkie prawa człowieka i podstawowe wolności zawarte we wszystkich dokumentach praw człowieka: uniwersalnych, regionalnych i narodowych.

Konwencja ustanawia standardy praw dziecka inspirowane się realizmem – możliwością ich urzeczywistnienia we współczesnym świecie. Dotyczy promowania i ochrony praw dziecka, które żyje w rodzinie w normalnych pokojowych warunkach. Adresowana jest do wszystkich państw świata: bogatych i biednych.

Nie przeoczyła też faktu, że są – oprócz normalnych – dzieci pokrzywdzone przez los (sieroty, dzieci uchodźców, fizycznie lub umysłowo niepełnosprawne, należące do mniejszości etnicznych, religijnych, dzieci będące przedmiotem handlu lub porwania, dzieci, które weszły w konflikt z prawem karnym). Dlatego **KONWENCJA PRAW DZIECKA** wymaga bezwarunkowej realizacji praw osobistych, politycznych, ekonomicznych, socjalnych i kulturalnych dziecka. Między innymi **prawo do poszanowania godności osobistej** (art. 12, Konwencji) obejmuje: **zakaz stosowania przemocy wobec dziecka i nakaz szanowania jego godności**.

Pierwszym uniwersalnym **traktatem międzynarodowym** realizującym prawa dziecka i wiążącym prawnie państwa, które do niego przystąpiły jest **MIĘDZYNARODOWY PAKT PRAW CYWILNYCH I POLITYCZNYCH** z 16.XII.1966. Polska ratyfikowała go 17.III.1977 roku bez zastrzeżeń. Stanowi on (art. 24), że każde dziecko ma prawo (bez względu na rasę, kolor, płeć, język, religię, pochodzenie narodowe lub społeczne) do takich środków ochrony, jakich wymaga jego status jako małoletniego ze strony swojej rodziny, społeczeństwa i państwa. Dzieciom mniejszości narodowych i etnicznych polskie prawo oświatowe gwarantuje **prawo do własnego języka, własnej kultury i religii**.

Regulacje prawne dotyczące praw dziecka zawiera nowa **KONSTYTUCJA RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ** oraz katalog podstawowych praw i wolności obywatelskich (art. 30-76). Zawiera także przepisy szczególne, dotyczące bezpośrednio praw dziecka, np.

- a) ochrony i opieki państwa nad macierzyństwem (art. 18);
- b) prawa rodziców do wychowania dziecka, zgodnie z własnymi przekonaniami, z powinnością uwzględnienia stopnia dojrzałości dziecka, wolności jego sumienia i wyznania oraz jego przekonań (art. 48);
- c) prawa rodziców do zapewnienia dzieciom wychowania i nauczania religijnego i moralnego zgodnie ze swoimi przekonaniami (art. 53 ust. 3 w zw. z art. 48 ust. 1);
- d) zakazu stałego zatrudniania dzieci do lat 16 (art. 65 ust. 3);
- e) prawa dzieci m.in. do zapewnienia im przez władze publiczne szcze-

- gólnej opieki zdrowotnej (art. 68 ust. 3);
- f) prawa do nauki, obowiązkowej do 18 roku życia, bezpłatności nauki w szkołach publicznych (art. 70 ust. 1 i 2);
 - g) pomocy władz publicznych świadczonej rodzinom wielodzietnym i niepełnym czy też matkom przed i po urodzeniu dziecka (art. 71).

Odpowiedzialnością za zapewnienie ochrony praw dziecka obarcza organy władzy publicznej chroniącej jednocześnie dziecko przed przemocą, okrucieństwem, ryzykiem i demoralizacją.

W polskim systemie prawnym odpowiedzialność oraz prawa i obowiązki rodziców wobec dzieci ujęte są głównie w instytucji władzy rodzicielskiej, uregulowanej w kodeksie rodzinnym i opiekuńczym. Przepisy prawa polskiego zawarte w KODEKSIE RODZINNYM I OPIEKUŃCZYM nakładają na rodziców obowiązek opieki nad dzieckiem, a państwo organizuje system placówek wychowania wspomagającego rodzinę¹¹. Zagrożenie dobra dziecka stanowi tu podstawę do ingerencji organów sądowych w wykonywanie władzy rodzicielskiej. W przypadku pozbawienia dziecka opieki rodzicielskiej zarówno KONSTYTUCJA, jak i KODEKS RODZINNY I OPIEKUŃCZY przyznają prawo do opieki i pomocy ze strony władz publicznych. Gdy dziecko wychowuje się poza swoją naturalną rodziną, treść stosunku prawnego między dzieckiem a osobami, którym je powierzono, powinna być zdeterminowana nadrzędnym interesem dziecka.

W sytuacjach kryzysowych dzieci mogą korzystać z pomocy poradni. Pozbawienie dziecka wolności może mieć miejsce w kilku przypadkach, gdy nieletni naruszy przepisy prawa karnego. Polskie prawo nie przewiduje zastosowania wobec nieletniego tymczasowego aresztowania, ale można wobec niego zastosować środki o charakterze izolacyjnym.

Instytucją uprawnioną do ingerencji w sprawy rodzinne jest **Sąd rodzinny**. Artykuły KONWENCJI PRAW DZIECKA (20, 21) dotyczą prawa do opieki i pomocy organizowanej przez państwo w sytuacji, gdy dzieci pozbawione są opieki rodziców (polski system prawny i opiekuńczy oferuje różne formy opieki zastępczej). Polskie prawo zgodne

¹¹ D. K. Marzec, *Polski system prawny a prawo dziecka w rodzinie*, (w:) *Rodzina polska na przełomie wieków*, J. Żebrowski (red.), Gdańsk 2001.

jest również z kolejnymi artykułami KONWENCJI dotyczącymi opieki nad dzieckiem niepełnosprawnym, opieki zdrowotnej i opieki socjalnej. W życiu codziennym wiele praw dziecka nie jest respektowanych (zwłaszcza prawo do wolności, szacunku oraz do podmiotowego traktowania dziecka).

Psychologowie¹² zwracają uwagę na **prawa emocjonalne** dziecka, których respektowanie jest niezbędnym warunkiem harmonijnego rozwoju, poczucia własnej tożsamości, zdolności do miłości. Dotyczą one okresu o decydującym znaczeniu od chwili poczęcia do 3-4 roku życia: prawo do istnienia, prawo do posiadania i zaspokajania potrzeb emocjonalnych, prawo do autonomii, do wolności dążeń, do miłości i seksualności. Realizacja tych praw w życiu codziennym może stanowić formę wspierania dziecka w przezwyciężaniu porażek emocjonalnych, sprzyjać wyrażaniu i nazywaniu emocji oraz zapobiegać osamotnieniu dziecka w rodzinie.

Prawa dziecka łamane są nie tylko w rodzinie, ale również w szkole. Normy prawne chronią ucznia – natomiast klimat wychowawczy oraz postawy nauczycieli powodują, że podstawowe prawa dziecka są często łamane (zwłaszcza prawo do godności osobistej i szacunku, prawo do swobodnego wypowiedzania, do wypoczynku, do rozwoju zainteresowań i uzdolnień).

Organizacją, która zajmuje się ochroną praw dziecka jest **Komitet Ochrony Praw Dziecka** – organizacja społeczna ludzi dobrej woli, której działalność ma charakter służby społecznej chroniącej dziecko przed krzywdą i naruszeniem jego praw. Został powołany w 1981 roku jako pierwsza tego rodzaju organizacja pozarządowa. Komitet Ochrony Praw Dziecka prowadzi Biuro Interwencji przy Zarządzie Krajowym, współpracuje z instytucjami państwowymi, z Ministerstwem Sprawiedliwości i Ministerstwem Edukacji Narodowej. Głównym celem działania Komitetu jest ochrona dziecka przed krzywdą i naruszeniem jego praw, które nie są respektowane przez jednostki, rodziny oraz instytucje mające służyć dzieciom (m.in. szkoły, szpitale). Broni praw dziecka, podejmuje inicjatywy na rzecz doskonalenia systemu ochrony praw dziecka, systemu opieki i wychowania.

¹² Patrz J. Santorski, *Emocjonalne prawa dziecka*, (w:) *Prawa dziecka. Deklaracje i rzeczywistość*, J. Bińczycka (red.). Kraków 1993, s. 133-141.

Szczególną troską Komitet Ochrony Praw Dziecka otacza dzieci, które pozostają w konflikcie z rodzicami, dzieci zaniedbane i maltretowane fizycznie bądź psychicznie¹³. Prowadzi długoterminowe akcje na rzecz dziecka m.in.:

- wychowanie bez bicia,
- otwarte drzwi do szpitali dziecięcych,
- żeby sieroty przestały być sierotami,
- o prawo miłości do dziecka,
- o serce dla ucznia.

W 1998 roku Rada Ministrów przyjęła projekt Ustawy o Rzeczniku Praw Dziecka.

Walka o prawa dziecka i ochronę tych praw trwa do dnia dzisiejszego. Pomimo tego społeczeństwo jest często obojętne lub niechętnie respektowaniu praw dziecka.

Nie istnieje w istocie żadna całościowa koncepcja, a tym bardziej żaden realny program wychowania społeczeństwa do respektowania praw dziecka, ponieważ:

- a) wciąż nie ma takiej koncepcji odnoszącej się do praw człowieka (nie chodzi o spis praw, ale o ich ochronę);
- b) społeczeństwa i narody, zwłaszcza zaś ich organizacje państwowe i polityczne, dysponujące większością środków i narzędzi, są całkowicie zaabsorbowane sprzecznymi interesami ludzi dorosłych (wojny, walka o władzę), sprawy dzieci (jako połowy ludzkości) stają się coraz węższym marginesem spraw publicznych;
- c) w placówkach opiekuńczych mówi się o podmiotowości dziecka – skazując je praktycznie na upokarzającą przedmiotowość.

Respektowanie praw dziecka (podobnie jak praw ludzkich w ogóle) może być wdrażane i kontrolowane głównie tam, gdzie prawa te mają praktycznie regulować stosunki społeczne i formalne między ludźmi (dziećmi i dorosłymi). Szczegółność tego przypadku polega na tym, że w sytuacjach respektowania lub łamania prawa – dziecko występuje jako jednostka, zaś dorośli bądź jako osoby fizycznie, bądź jako instytucje (szkoła, policja, sąd dla nieletnich).

¹³ M. Kątna, *Komitet Ochrony Praw Dziecka – wczoraj, dzisiaj, jutro*, (w:) *Prawa dziecka – deklaracje i rzeczywistość*, J. Bińczycka (red.), Warszawa 1993.

Ochrona praw dziecka jest potrzebą i koniecznością naszych czasów, dlatego należy dostrzec ten problem i podjąć wszelkie możliwe starania, aby prawa dzieci były respektowane na całym świecie.

PROBLEMY DO DYSKUSJI

1. Wymień i scharakteryzuj główne kierunki pomocy rodzinie.
2. Jakie są formy pomocy dziecku i rodzinie w środowisku lokalnym?
3. Uzasadnij, czy w polskiej rodzinie przestrzegane są prawa dziecka?
4. Co jest przyczyną łamania praw dziecka w rodzinie i w środowisku pozarodzinnym (w szkole, w placówce opiekuńczo-wychowawczej)?

ZALECANA LITERATURA

1. Bach-Olesik T., *W trosce o zagwarantowanie praw dziecka*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze”, 1994 nr 3.
2. Badura-Madej W., *Wybrane zagadnienia interwencji kryzysowej*, Warszawa 1996.
3. Bińczycka J. (red.), *Prawa dziecka. Deklaracje i rzeczywistość*, Kraków 1993.
4. Brammer L. M., *Kontakty służące pomaganiu*, Warszawa 1984.
5. Brągiel I., *Zrozumieć dziecko skrzywdzone*, Opole 1996.
6. Czyż E. (red.), *Dziecko i jego prawa*, Warszawa 1992.
7. Danilewicz W. T., Izdebska J., Krzesińska-Żach B., *Pomoc dziecku i rodzinie w środowisku lokalnym*, Białystok 1999.
8. Dykciak W., *System wspomagania społecznego rodzin niewydolnych wychowawczo*, Poznań 1988.
9. Izdebska J., *Dziecko w rodzinie u progu XXI wieku. Niepokoje i nadzieje*, Białystok 2000.
10. Kantowicz E., *Ochrona praw dziecka w kontekście działalności UNICEF*, Warszawa 1998.
11. Kaźmierczak T., Łuczyńska M., *Wprowadzenie do pomocy społecznej. Wybrane zagadnienia*, Warszawa 1996.
12. Kątna M., *Komitet Ochrony Praw Dziecka – wczoraj, dzisiaj, jutro*, (w:) *Prawa dziecka – deklaracje i rzeczywistość*, J. Bińczycka (red.), Warszawa 1993.
13. Lepalczyk I., Marynowicz-Hetka E. (red.), *Instytucjonalna pomoc dziecku i rodzinie*, Warszawa – Kraków 1988.
14. Marzec D. K., *Polski system prawny a prawo dziecka w rodzinie*, (w:) *Rodzina polska na przełomie wieków*, J. Żebrowski (red.) Gdańsk 2001.
15. Santorski J., *Emocjonalne prawa dziecka*, (w:) *Prawa dziecka. Deklaracje i rzeczywistość*, J. Bińczycka (red.), Kraków 1993, s. 133-141.

NOTATKI DLA STUDENTA

7

Dom rodzinny jako obszar zainteresowań współczesnej pedagogiki rodziny

7.1. Pojęcie domu rodzinnego i dzieciństwa

Dom określa się jako mieszkanie, pomieszczenie mieszkalne, miejsce stałego zamieszkania, w którym znajdują się pokoje, okna, drzwi, sprzęty itp. Dom to także budynek, jakaś instytucja państwowa, społeczna, handlowa. Dom to rodzaj szczególnej bliskości i więzi między ludźmi. Znaczenie domu jest niepodważalne, i niczym nie zastąpione. Jest to przestrzeń, w której zamyka się egzystencja wspólnoty rodzinnej¹.

Życie człowieka jest ściśle związane z rodziną i domem. Dom jest dla niego najważniejszym miejscem na ziemi. Kto nie ma domu, ten nie ma bliskich sercu osób, nie ma głębokich przeżyć, nie ma cudownych wspomnień, nie ma korzeni, nie ma do kogo i do czego wracać².

Dom jest też synonimem pewnego standardu życiowego. Spełnia niezastąpione funkcje³:

- a) **funkcję ochrony** – staje się miejscem zakorzenienia przez spełnianie potrzeby bezpieczeństwa i opieki;
- b) **funkcję odprężenia** – w sytuacji, gdy większa część zajęć wykonywana jest poza domem, w nim można wypocząć i zregenerować siły;
- c) **funkcję emocjonalną** – dom jest synonimem ciepła, w którym do głosu dochodzi życie uczuciowe człowieka;
- d) **funkcję komunikowania** – dom jest miejscem do wymiany myśli, zwierzeń, do wpływania wzajemnie na siebie;
- e) **funkcję rozdzielania** – w sensie pozytywnym; zdrowie psychiczne wymaga zachowania własnej autonomii, więc gdy w domu można mieć własny kącik, można na jakiś czas być tylko ze sobą.

¹ J. Wilk, *Pedagogika rodziny. Zagadnienia wybrane*, Lublin 2002.

² L. Dyczewski, *Rodzina twórcą i przekazicielem kultury*, Lublin 2003, s. 51.

³ J. Wilk, *Pedagogika...*, op. cit. s. 64-65.

Dom znajduje się w środku ludzkiego życia. I w domu każdy czuje się tak, jakby się znajdował w środku świata, więcej, dom – to symbol całego świata, swoiste centrum, w którym krzyżują się różne światy i wymiary. Symbolika domu jest bogata, bo człowiek na różne sposoby wiąże z nim swoją twórczość.

Dom rodzinny zawsze czeka otwarty, oczekuje na tych, którzy pragną do niego wrócić. Nie budynek, lecz ludzie, którzy w nim żyją, którzy go wypełniają i tworzą. Każdy w rodzinie ma swoje miejsce. **Rodzina** określa tożsamość swoich członków, jest gwarantem ciągłości dającej trwałą świadomość samej siebie.

Dom rodzinny: ...to cała harmonia złączonych serc babci, wujka, rodziców i dzieci. To atmosfera wyciskająca i zostawiająca ślad, który nosi się w sobie przez całe życie i dzieli się nią z innymi⁴.

Mówiąc o **domu rodzinnym** mamy na uwadze dziecko, warunki jego rozwoju, stosunek do niego domowników czy sposób spędzania czasu wolnego. Rodzina kształtuje także te wszystkie cechy i dyspozycje dziecka, które decydować będą o jego przyszłości. To w rodzinie dziecko poddawane jest oddziaływaniu wychowawczemu, zatem rodzina kieruje procesem poznawania przez dziecko świata, przyrody i kultury, procesem rozumienia zjawisk i faktów otaczającego świata⁵.

Z domu rodzinnego wnosimy ład moralny, normy, zasady, prawdy, które stają się fundamentem życia każdego człowieka. Doświadczenie zdobyte w domu rodzinnym zostawia ślad w psychice, pamięci i duszy człowieka. Dziecko w rodzinie zaspokaja potrzebę przynależności, miłości i bezpieczeństwa, wszystko wyniesione z rodziny uważa za swoje, za dziedzictwo przodków i identyfikację z obecnym pokoleniem.

Charakterystyczny stan bliskości i mocne poczucie więzów między dzieckiem a rodzicami i otaczającymi ludźmi uznaje się za elementy tworzące sytuację właściwą i pożądaną. Na fundamencie więzi z bliskimi osobami buduje się u dorastającego dziecka znajomość świata.

Bliskość dziecka z jego rodzicami konkretyzuje się w życiu rodzinnym przyjmującym postać domu, w życiu którego uczestniczy dziecko. Dziecko ujawnia niedostrzegany, gdyż wcześniej nie

⁴ W. Kubik SJ (red.), *Jaka jesteś rodzino?*, Kraków 1999, s. 78-79.

⁵ B. Dymara, *Dom rodzinny w literaturze i życiu dziecka*, (w:) *Dziecko w świecie rodziny*, B. Dymara (red.), Kraków 1998, s. 144.

skonkretyzowany sens domu rodzinnego; tym samym ubogaca świat domowych wartości⁶.

Dom to miejsce dziecka i dzieciństwa. To miejsce niepowtarzalnych przeżyć i formujących człowieka doświadczeń. Z domu wychodzi się na spotkanie drugiego człowieka, żyjącego „gdzieś”, w innym domu, w świecie. Człowiek, który wyszedł w świat, swoją postawą zaświadcza o jakości wewnętrznego życia domu. Świadczy o domu ujawniając swoją tożsamość⁷.

Dzieciństwo jest rzeczywistością, która ma swoje własne znaczenie (jest pełnowartościowym stadium ludzkiej egzystencji z własnym znaczeniem i z własną wartością). Człowiek aktualizuje już jako dziecko swoje własne, sobie właściwe i na swój sposób wartościowe postacie życia i poprzez te postacie życia ludzkiego spotyka on świat na swój własny sposób i to w sposób na tym etapie doskonały.⁸

Termin „dzieciństwo” obejmuje różnorakie treści. Najczęściej używane określenia: **dzieciństwo** jest przemijającą fazą życia człowieka; **dzieciństwo** jest obszarem wpływów edukacyjnych instytucji i grup zawodowych zajmujących się edukacją, **dzieciństwo** jest politycznym, ekonomicznym i światopoglądowym przygotowaniem młodego człowieka do przyszłego życia; **dzieciństwo** jest zespołem doświadczeń życiowych zdobywanych przez dzieci; **dzieciństwo** jest rzeczywistością dziecka, jego dziecięcym działaniem, doświadczeniem, przeżyciem, myśleniem; **dzieciństwo** jest dziecięcym losem, zapisującym się w biografii człowieka⁹.

Z przytoczonych wypowiedzi wyłaniają się dwa stanowiska wobec problematyki dzieciństwa. W pierwszym przypadku dziecko traktowane jest jako obiekt poczynań rodziców, szkoły, kościoła, społeczeństwa. W tym wypadku pytamy o warunki rozwojowe jakie tworzą dzieciom dorośli i jak dzieci reagują na te warunki. Termin „dzieciństwo” oznacza tutaj świadczenia na rzecz dziecka i oddziaływania dorosłych na dzieci.

⁶ M. Rembierz, *Dom rodzinny jako osobliwy szczegół w świecie kulturowej bezdomności. Refleksje z filozofii człowieka*, (w:) *Dziecko w świecie rodziny*, B. Dymara (red.), Kraków 1998, s. 127.

⁷ Ibidem, s. 131.

⁸ J. Wilk, *Pedagogika...*, op. cit., s. 117.

⁹ B. Smolińska-Theiss, *Dzieciństwo – obszary znane i nie znane*, (w:) *Prawa dziecka – deklaracje i rzeczywistość*, Warszawa 1993, s. 97-98.

Drugie stanowisko akcentuje podmiotowość dziecka, która pojawia się jako społecznie zaakcentowane przeświadczenie o tym, że jest ono współpartnerem, współobywatелеm, współkonsumentem. Przede wszystkim jednak podmiotowość dziecka oznacza, że jego rozwój dokonuje się dzięki aktywności małego człowieka, w jego kontaktach z rzeczywistością¹⁰.

Treść, charakter zdobywanych przez dziecko doświadczeń, przeżyć, jego zachowania – uwarunkowane są nie tylko poziomem i możliwościami rozwojowymi, stanem odczuwanych potrzeb, ale przede wszystkim związane są ze środowiskiem. Zmienia się charakter, zakres, wymiar dziecięcych relacji, przeżyć, doświadczeń, zmienia się świat dziecka, pojawiają się nowe źródła tworząc **nowe oblicza dzieciństwa** współczesnych dzieci¹¹.

Dzieciństwo traktowane jako kategoria społeczno-kulturowa:

- a) uwzględnia istniejącą w literaturze pedagogicznej definicję dzieciństwa, przyjmując orientacją humanistyczną,
- b) pozwala spojrzeć na dzieciństwo w kontekście zachodzących zmian w Polsce, związanych z procesem transformacji systemowej oraz różnych wydarzeń, zjawisk i procesów zachodzących w skali globalnej świata. Zmienia się, poszerza codzienna przestrzeń życia dziecka, zmienia się obszar i rodzaj kontaktów dziecka (poznawczych, społecznych, kulturalnych), pojawiają się nowe źródła o bardzo zróżnicowanym charakterze, ciągle zmieniające się źródła dziecięcych doświadczeń¹².

W rodzinach normalnie funkcjonujących, które stwarzają swoim dzieciom korzystne warunki do rozwoju, w których relacje między rodzicami a dziećmi cechuje wzajemna miłość, troska i zrozumienie – dzieciństwo tych dzieci można określić jako **dzieciństwo rozwojowe**.

Ale bywa też, że rodzina nie stwarza swoim dzieciom warunków do korzystnego rozwoju i wtedy ich dzieciństwo jest zagrożone. **Zagrożone dzieciństwo** to stan niekorzystnych czynników, środowiska rodzinnego dzieci – ich syndrom – który przejściowo lub trwale czyni to środowisko niewydolne wychowawczo. Jeśli ktoś nie zaznał bezpieczeństwa w dzieciństwie, nie będzie też go odczuwał jako osoba dorosła, a tym

¹⁰ Ibidem, s. 98.

¹¹ J. Izdebska, *Dziecko w rodzinie u progu XXI wieku. Nowy wymiar dzieciństwa*, *Rocznik Pedagogiki Rodziny*, R. 5, t. V, H Cudak (red.), Piotrków Trybunalski.

¹² Ibidem, s. 128-129.

samym nie będzie w stanie zapewnić bezpieczeństwa swojemu dziecku (dzieciństwo osamotnione, w biedzie).

Dzieciństwo zniewolone¹³ – na skutek toczących się wojen, przemocy, biedy, głodu, chorób, patologii w rodzinie. Stanowią one źródło dziecięcych przeżyć, kumulujących się, niezwykle trudnych i bolesnych doświadczeń rzutujących na zachowania i los dziecka, które żyje w atmosferze zagrożenia.

Próba odpowiedzi na pytanie o kształt i znaczenie dzieciństwa i młodości upływających pod znakiem zniewalającej rodziny rodzi konieczność odtworzenia w ich przestrzeni trzech podstawowych sfer, (obszarów zniewolonego dzieciństwa): sfery zagrożenia, dewastacji oraz sfery wyboru (wartości).

Sferę zagrożenia zdaniem W. Theissa tworzą warunki, które są źródłem upokorzenia, cierpienia, tragedii, a w skrajnym wypadku – przyczyną śmierci. Spoiwem łączącym wymienione okoliczności jest niebezpieczeństwo, które występować może jako zewnętrzne warunki tzw. wysokiego ryzyka, zwiększające prawdopodobieństwo wystąpienia przemocy czy jako tzw. sytuacja wysokiego stresu bądź też jako odczucie zagrożenia. Splot okoliczności tego typu można nazwać także sytuacją skrajną, którą charakteryzuje ustawiczne niebezpieczeństwo, bezsilność wobec istniejących zagrożeń oraz ich nieuchronność i nieznaną czas trwania¹⁴.

Rzeczywistość rodziny dysfunkcyjnej niesie niebezpieczeństwa typu alkoholizm czy narkomania rodziców, przemoc w stosunku do dziecka, molestowanie seksualne itp.

Sfera dewastacji (jako drugi obszar zniewolonego dzieciństwa) obejmuje czasowe lub trwałe zmiany, zachowania, odchylenia od normy, widoczne w psychofizycznym rozwoju jednostki, a także w jej społeczno-kulturowych relacjach z otoczeniem. Odtwarzanie sfery dewastacji wymaga, aby przedmiotem analiz uczynić formułowany przez dzieci i młodzież obraz rodziców i domu rodzinnego, opis krzywd i cierpień doznanych przez nie w rodzinie. Wynikiem tego może być obraz świata i ludzi młodych, przedwcześnie dojrzałych, ciężko doświadczonych przez los, pozbawionych radości życia.

¹³ W. Theiss, *Zniewolone dzieciństwo*, Warszawa 1996.

¹⁴ Ibidem, s. 20-22.

Trzecia ze sfer zniewolonego dzieciństwa – sfera wartości wyboru jest przestrzenią psychologiczną, w której dokonuje się wybór określonych wartości, które zaaprobowane i zinternalizowane, decydują o ludzkim myśleniu i działaniu. Wybór ten, jest miarą stosunku między człowiekiem i światem (wybór wartości odsłania własne możliwości jednostki lub jej bezsilność wobec zniewalającego świata). Zapada on w sytuacjach skrajnych, ekstremalnych, które są niczym kamienie milowe: oznaczają drogę i wytaczają dalszy bieg życia¹⁵.

7.2. Dom rodzinny w życiu dziecka – przegląd badań

Problematyką dziecka i dzieciństwa zajmuje się wiele dyscyplin naukowych. Daje się zauważyć nowy, interdyscyplinarny dyskurs o dzieciństwie. Wyrazem zmiany podejścia do problematyki dzieci i dzieciństwa jest zdaniem H. Sünkera¹⁶, stopniowe kształtowanie się nowej strategii badawczej, którą w Niemczech określa się jako Kindheitforschung. W tym nowym podejściu widoczne jest odkrywanie dziecięcego świata, dziecięcego myślenia i działania.

Dzieciństwo to okres bardzo ważny w życiu każdego człowieka ze względu na kształtowanie się uczuć i relacji do otaczającego go świata (zwłaszcza tego, jaki tworzy rodzina).

Szczególnie w okresie przedszkolnym i wczesnoszkolnym zarówno matka, jak i ojciec stanowią istotne oparcie w procesie kształtowania się osobowości dziecka, jego świata myśli, dążeń, uczuć. Ważne jest, w jaki sposób dziecko odbiera postawy i zachowania rodziców w różnorodnych sytuacjach życia rodzinnego, jaki obraz rodziny ukształtuje w swojej osobowości. Jak postrzegają własną rodzinę dzieci w wieku wczesnoszkolnym?

Obraz rodziny w przeżyciach dzieci. Badaniami objęto 185 dzieci w wieku wczesnoszkolnym (93 dziewcząt i 92 chłopców)¹⁷. W badaniach autorka zastosowała:

¹⁵ Ibidem, s. 22-29.

¹⁶ Cyt. za D. Urbaniak-Zajac, Sünger H., *Nowy dyskurs o dzieciństwie*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 1997, nr 8.

¹⁷ Badania przeprowadzono w roku 1995/1996 w kilku szkołach Gdańska. Zob. E. Grochocińska, *Rodzina w percepcji dzieci*, (w:) *Rodzina polska na przełomie wieków*, J. Żebrowski (red.), Gdańsk 2000.

- a) tematyczną zabawę lalkami,
- b) rysunek rodziny,
- c) test niedokończonych zdań

Dziecięca wizja rodziny zaprezentowana w badaniach jest taka, jaką mu dyktują wewnętrzne potrzeby, dążenia oraz pragnienia. Badania wskazują, iż stosunki między rodzicami a dziećmi nie są najlepsze. Na rysunku „Moja rodzina” dzieci pomijają na przykład ojca, niekiedy matkę, ale najczęściej pomijają siebie. Pełną, aktualną rodzinę przedstawiło 63% dzieci z rodzin pełnych oraz 51% dzieci z rodzin rozbitych.

Badania wskazują również, że rodzice niewiele czasu poświęcają swoim dzieciom i nie zawsze jest on racjonalnie wykorzystany (pomimo wspólnego przebywania w domu nie prowadzą z nimi rozmów). Dzieci w zaaranżowanej zabawie lalkami nie potrafiły w większości (71%) przedstawić takiej rodzinnej sytuacji, będącej przejawem serdeczności i bliskości rodzinnej.

Wypowiedzi dzieci na temat domu rodzinnego są bardzo różne. Krytyczna jest zwłaszcza ocena ojca zarówno wśród dzieci z rodzin rozbitych, jak i pełnych¹⁸.

U dzieci z rodzin rozbitych wynika to z opinii matki, która przedstawia ojca jako człowieka negatywnego, oraz z własnych doświadczeń, przykrych przeżyć badanych dzieci. Negatywnie określiło ojca 26,7% badanych dzieci. Oto niektóre wypowiedzi „mało daje pieniędzy”, „jest niedobry, ponieważ nas opuścił, jest nerwowy”. Negatywnie określiły ojca także dzieci z rodzin pełnych (21,7%), np. „mój tato jest leniuch i niedobry”, „gorszy od mamy jak się zdenerwuje”, „paskiem bije”. Wypowiedzi te są wynikiem panującej atmosfery w rodzinie na co dzień, stosunku ojca do dziecka i pozostałych członków rodziny. Te dzieci nie włączyły także ojca do sceny rodzinnej w zaaranżowanej zabawie lalkami¹⁹.

Dzieci wielokrotnie w swoich wypowiedziach ujawniały, że są bite przez rodziców oraz, że rodzice często używają krzyku jako sposobu osiągnięcia celu.

Większość badanych dzieci (z rodzin pełnych) nie ma świadomości posiadania rodziców dla siebie, wzajemnej przynależności. Rodzina nie

¹⁸ E. Grochocińska, *Rodzina w percepcji dzieci...*, op. cit., s. 161.

¹⁹ Ibidem, s. 162.

jest więc całkowicie spójna, jej członków nie łączą więzi emocjonalne, a to świadczy, że jest rodziną zdeintegrowaną, jej właściwe funkcjonowanie jest zagrożone. Nieprawidłowe interakcje w rodzinie pomiędzy rodzicami a dziećmi, a także pomiędzy samymi rodzicami wskazują na konieczność wsparcia rodziny szczególnie w zakresie edukacji prorodzinnej, w tym głównie kultury pedagogicznej rodziców.

Obraz domu rodzinnego - postrzegany przez dzieci z rodzin dysfunkcyjnych

Potrzeba posiadania domu rodzinnego odczuwana jest przez każdego człowieka (zwłaszcza dziecka). Dom, który byłby miejscem bezpiecznym i spokojnym. Dom rodzinny jako teren życia dziecka i jego dzieciństwa, funkcjonowania rodziny, zapewnia stałość kontaktów, interakcji, spotkań, dialogu. Nie każdy jednak dom rodzinny jest dla dziecka miejscem bezpiecznym, miłości i troski ze strony osób najbliższych. Dom rodzinny, który przestaje być miejscem na spotkania rodzinne, bycie ze sobą, prowadzi do osłabienia więzi między członkami rodziny do osamotnienia dziecka²⁰.

Z badań²¹ prowadzonych wśród dzieci 9-letnich wynika, że czują się one osamotnione w swoich domach rodzinnych w wyniku rozvodu rodziców (13%); biedy, braku pieniędzy (70,3%); na skutek niemożliwości wyjazdu na kolonie, na wycieczkę, na wczasy (61%); kłótni w domu, pijaństwa rodziców, braku czasu dla dziecka.

Osamotnienie w rodzinnych domach dotyka także dzieci z rodzin z problemem alkoholowym²² i związane jest głównie z dysfunkcyjnością rodziny, (częste awantury, pijaństwo rodziców, krzyki, przemoc i związane z tym zagrożenie, niepokój, lęk i wstyd przed innymi). Dzieciom tym towarzyszy także na co dzień bieda, niedostatek. Dom rodzinny jest postrzegany przez dzieci poprzez pryzmat panującej tam atmosfery, którą tworzy codzienność, określone relacje i zachowania członków rodziny, zwyczaje domu, różne sytuacje i wydarzenia życia rodzinnego.

Dla dzieci osamotnionych dom to przede wszystkim słabnąca więź

²⁰ J. Izdebska, *Dziecko osamotnione...*, op. cit., s. 138.

²¹ Badania własne w ramach pracy mgr S. Bazydło „Dom rodzinny postrzegany przez dzieci 9-letnie z rodzin pełnych i niepełnych” pod kierunkiem prof. J. Izdebskiej, Białystok 2002.

²² Badania przeprowadzone w Zakładzie Pedagogiki Społecznej pod kierunkiem prof. J. Izdebskiej.

emocjonalna, spowodowana dysfunkcjonalnością rodziny, patologią. W wypracowaniach na temat: „Mój dom” – najczęściej przedstawiały one panującą w nim atmosferę: złą, wrogą, zagrażającą właściwemu rozwojowi²³.

Osamotnione dzieci z rodzin rozwiedzionych swój dom rodzinny postrzegają w kontekście nowej dla nich sytuacji po odejściu ojca, jako miejsce, w którym „jest teraz pustka”, „jest bardzo smutno”²⁴.

Odpowiedzią na tęsknotę za domem rodzinnym pełnym ciepła i miłości są marzenia dzieci osamotnionych. Marzenia dzieci osamotnionych z rodzin dysfunkcyjnych dotyczą domu, który zapewnia im poczucie bezpieczeństwa, miłość i silną więź emocjonalną. Nie będzie w nim alkoholu, pijanego ojca, kłótni między rodzicami, biedy w rodzinie, a one same nie będą czuły się osamotnione.

Bronisława Dymara²⁵ badając problem domu i rodziny w dziecięcym poetyzowaniu zauważyła, że dzieci w swych wierszach przedstawiają bogactwo treści domu rodzinnego: radość, szczęście, ale także tęsknotę, wspólną więź i trud pracy, wprowadzają elementy bajkowe zaczerpnięte z filmów i książek. Niektóre dzieci zauważają głównie elementy zewnętrzne budynku, inne dom ujmują jako miejsce bezpieczne, do którego wraca się z przyjemnością, jeszcze inne rozszerzają symbolikę pojęcia domu na obszar całej i dużej Ojczyzny. Próbuje również w swoich wierszach definiować pojęcie domu.

7.3. Model rodzinnego domu

Pojęcie wzoru czy modelu rodziny dotyczy określonych zachowań w rodzinie albo wyobrażeń postulujących te zachowania²⁶. Antonina Kłoskowska²⁷ w odniesieniu do tematyki rodzinnej za **model** uznaje

²³ J. Izdebska, *Dom rodzinny...*, op. cit., s. 140.

²⁴ Cytowane badania mgr K. Klimczuk

²⁵ B. Dymara, *Dom rodzinny w literaturze i życiu dziecka*, (w:) *Dziecko w świecie rodziny*, Kraków 1998, s. 140.

²⁶ J. Izdebska, *Dom rodzinny – jego wartość i znaczenie w życiu dziecka. Niektóre elementy modelu rodziny*, (w:) Izdebska J., *Dziecko w rodzinie u progu XXI wieku. Niepokoje i nadzieje*, Białystok 2000.

²⁷ A. Kłoskowska, *Wzory i modele w socjologicznych badaniach rodziny*, „Studia Socjologiczne” 1962 nr 2, s. 24.

słowne, obrazowe lub jakiegokolwiek symboliczne przedstawienie ludzkiego zachowania (instytucji, osobowości) mogące służyć za przykład i przedmiot odniesienia ocen i skonstruowane dla praktycznych celów społecznych.

Zdaniem F. Adamskiego²⁸ wzór obejmuje „konkretnie ukształtowaną bądź kształtującą się rzeczywistość codziennego życia rodziny”, model zaś odnosi się do norm i wyobrażeń na temat owej rzeczywistości, konstruowanej przez badaczy. Autor wymienia elementy modelowe rodziny, stanowiące pewne grupy zagadnień:

- 1) wyobrażenia o małżeństwie i jego wartości w sferze normatywnej i w opinii środowiskowej, poglądy na charakter związku małżeńskiego, wymagane cechy od partnera do małżeństwa, trwałość i rozwiązalność związku małżeńskiego,
- 2) stosunki i powiązania wewnątrzmałżeńskie, rodzina wielka, mała, pozycje i role małżonków,
- 3) stosunki rodzice – dzieci: udział ojców i matek w procesie wychowawczym, metody wychowawcze i kierunki wychowania rodzinnego, kierunki i poziom kształcenia dzieci,
- 4) praca zawodowa kobiety zamężnej: stosunek do pracy zawodowej żony i matki poza domem, wpływ pracy zawodowej kobiety zamężnej na życie rodziny,
- 5) potrzeby i dążenia kulturalne rodziny: typ potrzeb i oczekiwań dotyczących ich zaspokojenia, typ realizowanych potrzeb, problem wspólnej konsumpcji wolnego czasu,
- 6) uznawany system wartości: zasady, normy etyczne regulujące wewnętrzne życie małżeńskie i rodzinne, aspiracje i dążenia życiowe w hierarchii uznawanych wartości,
- 7) rodzina a szersze grupy społeczne: rodzina a szkoła, rodzina a państwo,
- 8) czynniki dezintegrujące i dezorganizujące rodzinę oraz czynniki spójności rodziny.

Jadwiga Izdebska²⁹ dokonuje analizy wybranych elementów pożądanego modelu rodziny, ważnych z punktu widzenia wychowania dziecka w rodzinie. Przedmiotem analizy czyni następujące zagadnienia:

- 1) rodzina jako wspólnota życia i wychowania;
- 2) wychowanie rodzinne w kategorii spotkania i dialogu;

²⁸ F. Adamski, *Katolicki model rodziny a współczesna rodzina polska. Badania w Katedrze Socjologii Rodziny*, (w:) *Z badań nad rodziną*, T. Kukołowicz (red.), Lublin 1984, s. 190.

²⁹ J. Izdebska, *Dom rodzinny...*, op. cit., s. 165.

- 3) więź rodzinna jako ważny czynnik spójności i integracji rodziny w procesie wychowania dziecka;
- 4) rodzina- jej miejsce i rola w społeczeństwie;
- 5) dom rodzinny – miejscem miłości, rozwoju i wychowania dziecka;
- 6) wypoczynek rodzinny – jego specyfika i wartość w życiu dziecka;
- 7) media – integrujące rodzinę, wspomagające proces wychowania rodzinnego.

Wymienione elementy tego modelu warunkują określone funkcjonowanie wychowawcze i emocjonalne rodziny. Zwłaszcza warunki i atmosfera, jaką tworzy rodzina jako wspólnota osób poprzez naturalne zespolenie ludzi oraz więź emocjonalną między rodzicami i dzieckiem a także rodzeństwem. Autorka akcentuje wspólnotę jako jedność w różnych wymiarach (wspólnota życia, działania, zamieszkania, wspólnota emocjonalna, wychowawcza, kulturowa). Jako wspólnota rodzinna stwarza nieograniczone możliwości wzajemnego oddziaływania na siebie³⁰.

Czynnikiem scalającym, integrującym rodzinę jest **wieź rodzinna** (strukturalno-przedmiotowa, osobowa oraz kulturowa). Należy dostrzeżać znaczenie więzi osobowych, opartych na szacunku, życzliwości, miłości, tolerancji. Ukształtowanie trwałej więzi rodzinnej, głównie osobowej, emocjonalnej między dzieckiem a rodzicami, rodzeństwem oraz innymi członkami rodziny odgrywa ogromną rolę w rozwoju i wychowaniu dziecka. W rodzinie dziecko powinno uczyć się także bezinteresowności, poświęcenia, współpracy oraz innych cech ważnych w życiu społecznym, poznawać podstawowe normy moralno-społeczne, zwyczaje, tradycje, określony system wartości³¹.

Dom rodzinny jest również miejscem wspólnego przebywania, wzajemnych kontaktów, pracy i wypoczynku. Jego wartość tkwi między innymi w tym, że może to być miejsce na prawdziwe spotkanie najbliższych sobie emocjonalnie osób. Wzajemna miłość dzieci i rodziców, rodzeństwa, wspólnie realizowane cele, wspólne dążenia, wzajemna odpowiedzialność za siebie czynią dom rodzinny – **domem bezpiecznym**. Dom rodzinny powinien dawać poczucie bezpieczeństwa dla wszystkich członków rodziny, a jednocześnie być domem otwartym dla innych osób. Dom rodzinny to rodzinne rozmowy, wymagające czasu, wzajemnego słuchania siebie, wymiany myśli. Serdeczna czułość,

³⁰ Ibidem, s. 235.

³¹ Ibidem.

wypowiadana w gestach, słowach rozbudza pragnienie bycia razem, zaprasza do wspólnych rozmów, wspólnej pracy i wypoczynku. Specyfika tego wypoczynku polega na tym, że dotyczy on najbliższych sobie emocjonalnie osób, ma charakter naturalny, nieformalny, realizuje się poprzez codzienne obcowanie ze sobą, spotkania, dialog, interakcje między członkami rodziny (akcentuje się wartość wychowawczą wypoczynku dla całej rodziny). Wypoczynek rodzinny powinien pełnić rolę inspirującą, przejawiającą się w budzeniu zainteresowań dzieci i innych członków rodziny, w kształtowaniu postaw, rozwijaniu aspiracji i potrzeb. Telewizja i inne media kształtują również model rodzinnego domu. Rodzicom przekazują wiedzę z zakresu pedagogiki, psychologii, inspirując ich do określonej pracy wychowawczej z dzieckiem, do wykorzystywania zdobytej wiedzy w konkretnych sytuacjach wychowawczych, w procesach integracji rodziny poprzez wspólny, rodzinno-domowy odbiór przekazów medialnych. Wspólne oglądanie przez rodziców i dzieci programów telewizyjnych lub innych przekazów medialnych powinno mieć istotne znaczenie wychowawcze, ponieważ dostarcza tematów do rodzinnej rozmowy, stając się źródłem przeżyć i wspólnotowych doświadczeń kulturalnych³².

Model rodzinnego domu zakłada, że dom to jedyne miejsce na ziemi, miejsce nie tylko fizyczne, ale i przestrzeń duchowa, wypełniona zrozumieniem i miłością, pozwalająca znosić trudy życia. To przystań, schronienie, świat bliski i przyjazny, miejsce dające poczucie bezpieczeństwa, spokoju, odpoczynku, schronienia.³³

PROBLEMY DO DYSKUSJI

1. Scharakteryzuj pojęcia: dom rodzinny, dzieciństwo.
2. Jaką rolę odgrywa dom rodzinny w życiu dziecka?
3. Jaki powinien być dom rodzinny, kształtujący szczęśliwe dzieciństwo? Dokonaj analizy wybranych elementów pożądanego modelu rodziny, ważnych z punktu widzenia wychowania dziecka w rodzinie.

³² Ibidem.

³³ Z. Płoszyński, *Mysł pedagogiczna Korczaka – Kochać dziecko w rodzinie*, (w:) *Aktualność idei J. Korczaka*, T. Wróblewska (red.), Koszalin 1993, s. 130.

ZALECANA LITERATURA

1. Adamski F., *Socjologia małżeństwa i rodziny*, Warszawa 1984.
2. Cudak H., *Rodzina polska u progu XXI wieku*, Łowicz 1997.
3. Dymara B., *Dziecko w świecie rodziny*, Kraków 1998.
4. Erikson E., *Dzieciństwo i społeczeństwo*, Poznań 2002.
5. Izdebska J., *Dziecko osamotnione w rodzinie. Kontekst pedagogiczny*, Białystok 2004.
6. Izdebska J., *Dziecko w rodzinie u progu XXI wieku. Niepokoje i nadzieje*, Białystok 2000.
7. Jacyno M., Szulżycka A., *Dzieciństwo, doświadczenie bez świata*, Warszawa 1999.
8. Kolankiewicz M., *Zagrożone dzieciństwo, adopcje, rodziny zastępcze, instytucje opieki w okresie zmian społecznych*, Warszawa 1999.
9. Lalak D., Pilch T. (red.), *Elementarne pojęcia pedagogiki społecznej i pracy socjalnej*, Warszawa 1999.
10. Matyjas B., *Dzieciństwo w obszarze biedy i bezrobocia*, „Zarządzanie i Edukacja” 1999 nr 1.
11. Smolińska-Theiss B., *Dzieciństwo. Zmieniająca się kategoria społeczna*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 2000, nr 3.
12. Smolińska-Theiss B., *Dzieciństwo w małym mieście*, Warszawa 1993.
13. Theiss W., *Zniewolone dzieciństwo*, Warszawa 1996.

NOTATKI DLA STUDENTÓW

Wybrane zagadnienia z metodologii pedagogiki rodziny

W badaniach nad rodziną zastosowanie mogą mieć takie metody, jak: metoda biograficzna, otwarty wywiad pogłębiony, metody projekcyjne. Przedmiotem metody biograficznej jest życie ludzkie, celem – poznanie typowych sekwencji zdarzeń życiowych, ich struktury i przebiegu, a także znaczenia określonych faktów dla badanej biografii¹. Metoda biograficzna jest szczególnie przydatna do poznania życia rodziny, relacji i atmosfery wychowawczej. Główne zadanie pedagogicznych badań biograficznych polega na dążeniu do zrekonstruowania historii życia, zaś najczęściej używaną formą otwartego wywiadu w badaniach biograficznych jest **wywiad narracyjny** przybierający formę rozmowy. W rozmowie tej badacz motywuje partnera wywiadu do wyczerpującego opowiadania całej historii życia, albo określonych czasowo wyników biografii².

W badaniach pedagogicznych dzieci, wtedy, gdy trudno jest od nich uzyskać określone informacje za pomocą np. wywiadu, rozmowy, ankiety przydatne stają się wytwory działalności dziecka, jak rysunki; inne prace plastyczne, wypracowania, opowiadania, listy, poezja dziecięca. Technika ta umożliwia poznawanie przeżyć, doświadczeń, pragnień dziecięcych, odczuć, nastawień³. W podejściu projekcyjnym (z wykorzystaniem technik projekcyjnych) dąży się do uzyskania jakościowych danych dotyczących indywidualnego, wewnętrznego

¹ W. Theiss, *Badania biograficzne*, (w:) *Badanie i działanie. W poszukiwaniu metod organizowania środowiska wychowawczego*, B. Smolińska-Theiss (red.), Warszawa 1988, s. 140.

² Cyt. Za J. Köpp, W. Lippitz, *Moje nieczyste sumienie jest właściwie super wrażliwe*. *Badania nad dzieciństwem w Niemczech*, (w:) *Jakościowe orientacje w badaniach pedagogicznych. Studia i materiały*, D. Urbaniak-Zajac, J. Piekarski (red.), Łódź 2001, s. 85.

³ T. Pilch, *Zasady badań pedagogicznych*, Warszawa 1995.

świata osoby⁴. Metody projekcyjne pozwalają poznać jak osoba badana postrzega świat, siebie, innych ludzi, otaczającą rzeczywistość.

8.1. Techniki projekcyjne i analiza wytworów działalności dziecka w postrzeganiu domu rodzinnego przez dzieci

Percepcja domu rodzinnego przez dzieci możliwa jest dzięki zastosowaniu określonych technik projekcyjnych i analizę wytworów działalności dziecka (prace pisemne, plastyczne).

Dziecięce widzenie domu... Jedne dzieci głównie zauważają jego elementy zewnętrzne (traktując jako zamieszkałą budowlę, mieszkanie dla siebie i rodziny), inne przedstawiają dom jako miejsce bezpieczne, do którego wraca się z ochotą. Są i takie, które odczuwają dom całą swoją istotą, stanowi on bowiem dla nich źródło szczęścia i radosnych przeżyć, trudnych do wyobrażenia. Są też takie dzieci, które rozumieją symbolikę pojęcia dom, jego poszerzanie się i rozrastanie w obrębie małej i wielkiej Ojczyzny⁵.

W wierszach pisanych o domu rodzinnym dominuje jego realistyczny opis, jakieś utajone uczucie, dystans, żart wynikający z poczucia bezpieczeństwa. Pojawiają się treści akcentujące ludzkie wymiary domu, jego szczególną magię wynikającą ze wspólnego trudu i więzi.

Pisanie o domu służy także wyrażaniu tęsknot i marzeń. Jest też okazją do wprowadzenia elementów bajkowych, zaczerpniętych z filmów i książek.

8.2. Dom i rodzina w rysunkach dzieci

Praca plastyczna dziecka to wyraz jego uczuć, zdolności intelektualnych, autoekspresji związanej z nastawieniem do najbliższego

⁴ *Metody projekcyjne. Tradycja i współczesność*, H. Sęk (red.), Poznań 1984.

⁵ B. Dymara, *Dom rodzinny w literaturze i życiu dziecka*, (w:) *Dziecko w świecie rodziny*, Kraków 1998. s. 147.

środowiska społecznego – rodziny. Jest to wypowiedź dziecka na temat swoich myśli i odczuć za pomocą obrazu.

Dziecko bardzo przeżywa zmiany więzi społecznej w rodzinie, które mogą być spowodowane takimi wydarzeniami, jak: rozbitcie rodziny, rozwód, nowa rodzina, śmierć jednego z rodziców. W rysunkach, które są jednym ze środków ekspresji dziecko może wypowiedzieć się nie używając trudnych dla niego w danym okresie rozwoju słów. Rysując, przedstawia ono świat takim, jakim go widzi i odczuwa. Pozytywne przeżycia, obraz świata, ludzi, dziecko przedstawia najczęściej za pomocą kolorów ciepłych, zaś negatywne stany emocjonalne dziecko ukazuje za pomocą zimnych i ciemnych kolorów, posługuje się też deformacją, zachwianiem proporcji, brakiem czytelności w rysunku⁶.

Atmosfera życia rodzinnego znajduje swój wyraz w pracach plastycznych dziecka poprzez nadanie walorów ekspresyjnych użytym środkom wyrazu plastycznego. Na podstawie badań wyróżniono następujące rodzaje atmosfery rodzinnej:

1. **Atmosfera napięta**, którą cechuje wzajemna nieufność, niedomówienie i poczucie zagrożenia.
2. **Atmosfera hałaśliwa** – w rodzinach, gdzie stale dochodzi do kłótni i awantur.
3. **Atmosfera depresyjna** – gdy dominuje przygnębienie, smutek i rezygnacja, szczególnie niekorzystna dla dzieci aktywnych.
4. **Atmosfera obojętna** – przy braku więzi uczuciowej rodziców z dzieckiem.
5. **Atmosfera nadmiaru emocji i problemów**, gdy dziecko otoczone jest nadmierną czułością lub zbyt jest absorbowane sprawami rodziny⁷.

Dziecko przy pomocy rysunków uzewnętrznia to, czego nie potrafi wypowiedzieć zamiast słów. Rysując przedstawia świat takim, jakim go widzi i odczuwa⁸. Tworzy świat swojej rodziny i w procesie projekcji przenosi go na kartkę papieru.

Analiza treści rysunków na temat „Dom moich marzeń” pozwoliła poznać marzenia dzieci o domu rodzinnym, wizje i pragnienia

⁶ U. Sześciuk, *Dom i szkoła w rysunkach dzieci*, (w:) *Rozprawy o wychowaniu*, B. Dymara (red.), Kraków 1998, s. 175-187.

⁷ M. Przetacznik, Włodarski Z., *Psychologia wychowawcza*, Warszawa 1979, s. 460.

⁸ J. Siwkiewicz, *Metoda badania psychologicznego za pomocą rysunków*, (w:) *Problemy psychoterapii*, t. 3, M. Grzywak-Kaczyńska, E. Węgrzynowicz (red.), Materiały z IV ogólnopolskiej konferencji poświęconej psychoterapii dzieci i młodzieży, Warszawa 1971, s. 145.

dotyczące rodziny, najbliższych osób, komunikacji między nimi. Sposób przedstawiania postaci, ich kolejność, odległość między nimi, mimika wskazują na rodzaj więzi emocjonalnej w rodzinie dziecięcych marzeń. Bliskość osób na rysunkach, uśmiech na twarzy postaci, trzymanie się za ręce mówią, że dzieci marzą o takim domu rodzinnym, w którym jest wzajemna bliskość, komunikacja. Dzieci przedstawiały siebie, swoich rodziców, rodzeństwo wśród drzew, kwiatów, dom sytuowany był na tle krajobrazu⁹.

Postaci przedstawiające rodziców i dzieci ukazane zostały jako uśmiechnięte, stojące obok siebie – co może wskazywać, że w domu panuje zgoda. Na wszystkich rysunkach eksponowano osoby tworzące dom rodzinny, zawsze były to rodziny pełne¹⁰.

PROBLEMY DO DYSKUSJI

1. Jakiej wiedzy o dziecku mogą dostarczyć jego prace plastyczne dotyczące domu rodzinnego?
2. W jaki sposób dzieci postrzegają dom rodzinny? (dokonaj analizy na przykładzie wybranych technik projekcyjnych).

ZALECANA LITERATURA

1. Braun-Galkowska M., *Test rysunku rodziny*, Lublin 1985.
2. Frydrychowicz A., *Rysunek rodziny. Projekcyjna metoda badania stosunków rodzinnych*, Poznań 1984.
3. Gloton R., Clero C., *Twórcza aktywność dziecka*, Warszawa 1976.
4. Kukołowicz T. (red.), *Z badań nad rodziną*, Lublin 1984.
5. Rembowski J., *Metoda projekcyjna w psychologii dzieci i młodzieży*, Warszawa 1975.
6. Sęk H., *Metody projekcyjne. Tradycja i współczesność*, Poznań 1984.

⁹ Badania A. Żmiejk w ramach pracy dyplomowej „Dom rodzinny w świadomości dziecka miejskiego”, w Zakładzie Pedagogiki Społecznej pod kierunkiem prof. J. Izdebskiej. Białystok 2001.

¹⁰ Cytowane badania w ramach pracy mgr S. Bazydło.

NOTATKI DLA STUDENTA

Bibliografia

- Adamski F., *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*, Kraków 2002.
- Adamski F., *Socjologia małżeństwa i rodziny*, Warszawa 1984.
- Badura-Madej W., *Wybrane zagadnienia interwencji kryzysowej*, Warszawa 1996.
- Balcerek M., *Prawa dziecka*, Warszawa 1986.
- Bińczycza J. (red.), *Prawa dziecka. Deklaracje i rzeczywistość*, Warszawa 1993.
- Brammer L. M., *Kontakty służące pomaganiu*, Warszawa 1984.
- Braun-Galkowska M., *Test rysunku rodziny*, Lublin 1985.
- Brażel J., Janke A. W., Kawula S., *Pedagogika rodziny*, Toruń 1998.
- Brażel J., *Zrozumieć dziecko skrzywdzone*, Opole 1996.
- Cudak H., *Funkcje rodziny w pierwszych okresach rozwojowych dziecka*, Warszawa 2000.
- Cudak H., *Osamotnienie dziecka we współczesnej rodzinie*, „Pedagogika Społeczna” 2001, nr 2.
- Cudak H., *Problemy współczesnej rodziny w Polsce*, Piotrków Trybunalski 1998.
- Cudak H., *Rodzina polska u progu XXI wieku*, Łowicz 1997.
- Cudak H., *Szkice z badań nad rodziną*, Kielce 1995.
- Czyż E. (red.), *Dziecko i jego prawa*, Warszawa 1992.
- Danilewicz W. T., Izdebska J., Krzesińska-Żach B., *Pomoc dziecku i rodzinie w środowisku lokalnym*, Białystok 1999.
- Dąbrowski Z., *Pedagogika opiekuńcza*, Olsztyn 1994.
- Delumea J., Rockea D., *Historia ojców i ojcostwa*, Warszawa 1995.
- Dyczewski L., *Rodzina polska i kierunki jej przemian*, Warszawa 1981.
- Dyczewski L., *Rodzina twórcą i przekazicielem kultury*, Lublin 2003.
- Dyczewski L., *Rodzina. Społeczeństwo. Państwo*, Lublin 1994.
- Dyczewski L., *Więź pokoleń w rodzinie*, Warszawa 1976.
- Dykcik W., *System wspomagania społecznego rodzin niewydolnych wychowawczo*, Poznań 1988.
- Dymara B., *Dziecko w świecie rodziny*, Kraków 1998.
- Erikson E., *Dzieciństwo i społeczeństwo*, Poznań 2002.
- Ferenz K., *Wprowadzenie dzieci w kulturę*, Wrocław 1993.
- Frydrychowicz A., *Rysunek Rodziny. Projekcyjna metoda badania stosunków rodzinnych*, Poznań 1984.
- Głogosz D., *Sytuacja dzieci w rodzinach dotkniętych bezrobociem*, „Polityka Społeczna” 1994 nr 2.
- Grochocińska R., *Psychospołeczna sytuacja dzieci w rodzinach rozbitych*, Gdańsk 1990.
- Izdebska H., *Przygotowanie do życia w rodzinie*, Warszawa 1972.
- Izdebska J. (red.), *Dziecko potrzebujące pomocy. Możliwości, kierunki, formy wsparcia w środowisku lokalnym*, Suwałki – Warszawa 2003.
- Izdebska J., *Dziecko w rodzinie i w środowisku rówieśniczym. Wybrane zagadnienia i źródła z pedagogiki społecznej*, Białystok 2003.

- Izdebska J., *Dziecko osamotnione w rodzinie. Kontekst pedagogiczny*, Białystok 2004.
- Izdebska J., *Dziecko w rodzinie u progu XXI wieku. Niepokoje i nadzieje*, Białystok 2000.
- Jacyno M., Szulżycka A., *Dzieciństwo, doświadczenie bez światła*, Warszawa 1999.
- Jankowska A., *Ojcostwo końca wieku*, „Forum Oświatowe” 2000, t. 1.
- Jarosz M., *Problemy dezintegracji rodziny*, Warszawa 1979.
- Jundziłł I. (red.), *Rodzina i wychowanie w rodzinie*, Bydgoszcz 1996.
- Kabaj M., *Program przeciwdziałania ubóstwu i bezrobociu*, Raport IPiSS.
- Kawula S., *Człowiek w relacjach socjopedagogicznych*, Toruń 1999.
- Kawula S., *Świadomość wychowawcza rodziców*, Toruń 1975.
- Kaźmierczak T., Łuczynska M., *Wprowadzenie do pomocy społecznej. Wybrane zagadnienia*, Warszawa 1996.
- Kłoskowska A., *Rodzina jako czynnik transmisji i twórczości kulturalnej*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1971, nr 4.
- Kłoskowska A., *Rola rodziny w przekazywaniu kultury*, „Problemy Rodziny” 1982, nr 1-2.
- Kłoskowska A., *Wzory i modele w socjologicznych badaniach nad rodziną*, „Studia Socjologiczne” 1962 nr 2.
- Komorowska J., *Przemiany rodziny polskiej*, Warszawa 1975.
- Kozłowska-Świątkowska E., *Zapachy dzieciństwa*, Białystok 2003.
- Kukołowicz T. (red.), *Z badań nad rodziną*, Lublin 1984.
- Kurzynowski A. (red.), *Rodzina w okresie transformacji systemowej*, Warszawa 1995.
- Kwak A., *Rodzina i jej przemiany*, Warszawa 1994.
- Lalak D., Pilch T. (red.), *Elementarne pojęcia pedagogiki społecznej i pracy socjalnej*, Warszawa 1999.
- Lepa A., *Ojciec i jego rola w środowisku rodziny chrześcijańskiej*, (w:) *Ateneum Kapłańskie* 1982, R. 74, t. 98 s. 439.
- Lepalczyk I., Marynowicz-Hetka E. (red.), *Instytucjonalna pomoc dziecku i rodzinie. Diagnozy i propozycje*, Łódź 1988.
- Łopatkowa M., *Samotność dziecka*, Warszawa 1983.
- Marzec D. K., *Polski system prawny a prawa dziecka w rodzinie*, (w:) *Rodzina polska na przełomie wieków*, J. Żebrowski (red.), Gdańsk 2001.
- Matyjas B., *Dzieciństwo w obszarze biedy i bezrobocia*, „Zarządzanie i Edukacja” 1999, nr 1.
- Mierzwiński B., *Mężczyzna- mąż – ojciec*, Otwock 1996.
- Myślicka L. (red.), *Rodziny dysfunkcyjne*, Wrocław 1991.
- Nikitorowicz J., *Udział dziecka w organizacji życia rodzinnego*, Warszawa 1987.
- Olubiński A., *Konflikty małżeńskie a warunki i efekty wychowawcze w rodzinie*, Toruń 1987.
- Palska H., *Bieda i dostatek. O nowych stylach życia w Polsce lat 90-tych*, Warszawa 2002.
- Pawlak D., *Sztuka pomagania. Pracownik socjalny w praktyce pomagania*, „Tematy” 1998 nr 5.
- Pospiszyl I., *Przemoc w rodzinie*, Warszawa 1994.
- Pospiszyl K., *Ojciec a rozwój dziecka*, Warszawa 1980.
- Przeclawska A., *Relacje między ludźmi jako przedmiot badań pedagogicznych*, Warszawa 1993.
- Ratyński W., *Problemy i dylematy polityki społecznej w Polsce*, Warszawa 2003.
- Rembowski I., *Samotność*, Gdańsk 1992.
- Rembowski J., *Metoda projekcyjna w psychologii dzieci i młodzieży*, Warszawa 1975.
- Rembowski J., *Więzi uczuciowe w rodzinie*, Warszawa 1972.
- Ryś M., *Rodzina z problemem alkoholowym jako rodzina dysfunkcyjna*, „Studia nad Rodziną” 1998 nr 2.
- Siwkiewicz J., *Metoda badania psychologicznego za pomocą rysunków*, (w:) *Problemy psychoterapii*, t. 3, M. Grzywak-Kolczyński, E. Węgrzynowicz (red.), Materiały z IV ogólnopolskiej konferencji poświęconej psychoterapii dzieci i młodzieży, Warszawa 1971.
- Smolińska-Theiss B., *Dzieciństwo w małym mieście*, Warszawa 1983.

- Sokal U., *Wsparcie psychiczne człowieka w rodzinie*, (w:) *Roczniki Socjologii Rodziny* t. XI, Poznań.
- Sołowiej J., *Rodzinne uwarunkowania twórczości dzieci i młodzieży*, Gdańsk 1987.
- Sosnowski T., *Ojciec we współczesnej rodzinie. Programy TV jako źródło kształtujące określone modele ojcostwa*, (w:) *Dziecko w rodzinie i środowisku równieźnym*, J. Izdebska (red.), Białystok 2003.
- Szczepeński J., *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa 1970.
- Szczepeński J., *Sprawy ludzkie*, Warszawa 1980.
- Sztander W., *Dzieci w rodzinie z problemem alkoholowym*, Warszawa 1995.
- Szyłko-Skoczny M., *Pomoc społeczna wobec bezrobocia*, „Polityka Społeczna” 1994 nr 3.
- Śledzianowski J., *Bezdolność*, Towarzystwo Pomocy im. Brata Alberta??, Wrocław 1995.
- Tarkowska B. (red.), *Zrozumieć biednego. O dawnej i obecnej biedzie w Polsce*, Warszawa 2000.
- Tchorzewski A. (red.), *Wychowanie w kontekście teoretycznym*, Bydgoszcz 1993.
- Theiss W., *Zniewolone dzieciństwo*, Warszawa 1996.
- Tomża E., *Wpływ bezrobocia na realizację podstawowych funkcji rodziny*, „Problemy Rodziny” 1992, nr 2.
- Turowski J., *Przemiany współczesnej rodziny*, „Zeszyty Naukowe KUL” 1995 nr 4.
- Tysza Z. (red.), *Stan i przeobrażenia współczesnych rodzin polskich*, Poznań 1991.
- Tysza Z. (red.), *Współczesne rodziny polskie – ich stan i kierunek przemian*, Poznań 2001.
- Tysza Z., Wachowiak A., *Podstawowe pojęcia i zagadnienia w socjologii rodziny*, Poznań 1997.
- Tysza Z., *Analiza przemian wybranych kategorii rodzin polskich*, Poznań 1990.
- Tysza Z., *Analiza wybranych funkcji rodzin wielkomiejskich*, Poznań 1990.
- Tysza Z., *Socjologia rodziny*, Warszawa 1974.
- Wilk J. (red.), *W służbie dziecku*, Lublin 2003.
- Wilk J., *Pedagogika rodziny*, Lublin 2002.
- Woods Winnicott D., *Dziecko, jego rodzina i świat*, Warszawa 1993.
- Wrzesień W., *Relacje międzypokoleniowe a rodzina*, *Roczniki Socjologii Rodziny*, t. XII, Poznań 2000.
- Zalewska D., *Ubóstwo, teorie, badania*, Wrocław 1997.
- Zawadzka A., *Oddziaływanie ojców na wypoczynek uczniów klas III i IV*, (w:) *Formy pomocy dziecku i rodzinie w środowisku lokalnym*, B. Matyjas (red.), Kielce 2001.
- Ziemska M., *Postawy rodzicielskie*, Warszawa 1969
- Ziemski F., *Dziecko w świecie tradycji*, Warszawa 2002.
- Żebrowski J., *Rodzina polska na przełomie wieków*, Gdańsk 2001.

Beata Krześcińska-Żach, doktor nauk humanistycznych w zakresie pedagogiki. Starszy wykładowca w Zakładzie Pedagogiki Społecznej na Wydziale Pedagogiki i Psychologii Uniwersytetu w Białymstoku.

Interesuje się problematyką pedagogiki społecznej i pedagogiki rodziny. Jest współautorką książki *Pomoc dziecku i rodzinie w środowisku lokalnym* – 1995; autorką książki *Człowiek w sytuacji zagrożenia jako podmiot oddziaływań pracownika socjalnego* – 2006 oraz wielu artykułów w materiałach czasopiśmienniczych i pracach zbiorowych, m.in. *Dziecko w rodzinie i w środowisku rówieśniczym. Wybrane zagadnienia i źródła z pedagogiki społecznej*, J. Izdebska (red.), – 2003; *Kultura – wartości – kształcenie wobec wyzwań i zagrożeń XXI wieku*, J. Izdebska, J. Gajda (red.) – 2004; *Wolontariat w obszarze humanistycznych wyzwań opiekuńczych*, B. Kromalicka (red.) – 2005; *Pedagogika społeczna w służbie rodzinie (aspekt marginalizacyjny, resocjalizacyjny i psychologiczny)*, K. Gąsior, T. Sako-wicz (red.) – 2005; *Dziecko i media elektroniczne – nowy wymiar dziecięstwa*, J. Izdebska, T. Sosnowski (red.), t. I – 2005; *Dziecko – sukcesy i porażki*, R. Piwowski (red.) – 2007.

Prowadzi wykłady, konwersatoria i seminaria magisterskie z zakresu pedagogiki społecznej i pedagogiki rodziny.

„Pedagogika rodziny jest nowo kreowaną subdyscypliną pedagogiczną. Coraz częściej wchodzi ona do programu studiów na różnych specjalnościach pedagogicznych – pedagogiki opiekuńczo-wychowawczej, pedagogiki pracy socjalnej, pedagogiki społecznej, resocjalizacji i innych. (...) Proponowane opracowanie może służyć znaczną pomocą dla nauczycieli akademickich oraz studentów pedagogiki w realizacji programu przedmiotu pedagogiki rodziny. (...)

Wartość opracowania jako przewodnika do ćwiczeń z pedagogiki rodziny podnosi, po zakończeniu treści rozdziału, zestaw pytań oraz literatura zalecana do dalszych studiów omawianego problemu. (...)

Przewodnik ten będzie służył dobrą pomocą do realizowanych ćwiczeń. Korzystać z tego opracowania mogą zarówno nauczyciele akademicy prowadzący ćwiczenia i studenci, a także nauczyciele w szkołach prowadząc zajęcia z uczniami jako przyszłymi rodzicami”.

Z recenzji prof. dr hab. Henryka Cudaka